

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

**«КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Виконав:

студент 2 курсу, групи МІ-61

спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми

“Історія та археологія”

Свердлюк Дмитро Васильович

Керівник – доктор історичних наук, доцент

Смирнов Андрій Ігорович

Рецензент – кандидат історичних наук, доцент

Шишкін Іван Геннадійович

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТОКУ ВОЛИНІ.....	6
1.1. Загальне становище міст Волині в культурно-освітній сфері.....	6
1.2. Розвиток церковної освіти на Волині.....	12
1.3. Розвиток позашкільної освіти на Волині.....	15
1.4. Висновки до розділу.....	18
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КУЛЬТУРНІЙ ТА ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НА ВОЛИНІ.....	19
2.1. Єврейські заклади освіти та організації.....	19
2.2. Чеські заклади освіти та організації.....	25
2.3. Німецькі заклади освіти та організації.....	29
2.4. Становище освіти поляків на Волині.....	32
2.5. Висновки до розділу.....	36
РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, БРАТСТВ ТА ОКРЕМИХ ДІЯЧІВ У РОЗВИТОК ВОЛИНІ.....	37
3.1. Загальна характеристика культурно-просвітницьких організацій, братств та окремих відомих діячів Волині.....	37
3.2. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі.....	48
3.3. Діяльність Братства ім. князів Острозьких.....	54
3.4. Волинь у дослідженнях Й. Новицького.....	58
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	71

ВСТУП

Волинь – старовинна та відома історична область України. Територія виділяється вигідним розташуванням, природою, унікальною соціальною, політичною та культурно-історичною спадщиною. Волинь асоціюється з мальовничою красою природи, архітектурними комплексами, різноманітними пам'ятками старовини. Сьогодні, у третьому тисячолітті, Україна та світ наново відкривають Волинь через її історію та культуру. Кордон тисячоліть ознаменувався історичними ювілеями у житті Волині та України. Це – тисячоліття з моменту побудови Зимненського Святогірського монастиря, дев'яносто двадцять років від часу першої письмової згадки про м. Луцьк, вісімсот років Галицько-Волинської держави, триста п'ятдесят років з моменту Берестецької битви. На Волині було знайдено та повернуто до життя ікону Холмської Божої Матері XI ст., яка є найстарішою в Україні.

Актуальність роботи: в умовах національно-духовного відродження України її освіта і культура вкрай необхідні не лише для системного історико-просвітницького та історико-культурного дослідження, а й для пошуку витоків регіональної освіти та культурознавства, їх тематики, форм та методів навчання. Не менш важливим є створити чітку і цілісну картину розвитку провідних тенденцій цього складного процесу. Волинь завжди була прогресивною та передовою територією України. Сучасність спонукає повертатись до вивчення історії Волині. Для мене є пріоритетом дослідити місце та значення Волині у культурно-просвітницькому житті на території сучасної України серед інших земель в XIX – початку XX століття, оскільки як на мене, ця тема не є достатньо дослідженою, проте досить важливою.

Об'єкт дослідження: Культурно-освітнє життя на Волині, зокрема культурно-освітнє середовище волинських міст в XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження: Розвиток культурно-освітнього середовища волинських міст, зокрема через діяльність провідних організацій, братств, представників національних меншин та окремих осіб, та їхній внесок у розвиток української культури, освіти та історичної спадщини.

Метою роботи є дослідження культурно-освітнього середовища волинських міст, розвитку освіти та культури, впливу представників національних меншин на розвиток культури та освіти, а також наявності культурно-просвітницьких організацій на Волині й відомих постатей, та їх внесок у розвиток просвітницького життя на Волині. Мета, об'єкт та предмет дослідження зумовили нижче наведені завдання, а саме:

- Дослідити загальну характеристику Волині в контексті культурного, освітнього та просвітницького життя.
- Визначити ті організації та діячів, які мали найбільший вплив та внесок у культурне, освітнє, та просвітницьке життя на Волині.
- Визначити тенденції розвитку освіти, просвіти й культури на Волині.
- Вплив національних меншин на культурно-освітнє середовище Волині.
- Порівняти становище освіти та культури національних меншин на Волині.
- Дослідити культурно-освітнє середовище волинських міст

Хронологічні межі даного дослідження охоплюють період з другої половини XIX століття до початку XX століття. Проте слід зазначити, що для кращого та комплексного розуміння та характеристики проблематики в роботі є присутній відхід від зазначених хронологічних рамок.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію історичної Волині (Волинська, Рівненська, Житомирська і частини Тернопільської та Хмельницької областей).

Методи. Дана кваліфікаційна робота за своїм змістом є змішаним типом історичного дослідження, що включає в собі основи та елементи теоретичного та емпіричного дослідження. Для виконання поставлених завдань було використано такі методи історичного дослідження: аналітичний; евристичний; критичний; історико-порівняльний; історико-типологічний метод; історико-системний метод; синтетичний; метод індукції та дедукції. Зокрема, було здійснено аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації, застосовано порівняльно-описовий підхід.

Історія дослідження проблематики: Проблематику культурно-просвітницького життя на Волині було висвітлено у наступних працях, а саме: Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В.; монографія Прищепи О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. У дослідженні культурно-освітнього середовища Острога фундаментальними є праці Жуковської Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.); Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Кирило-Мефодіївського братства.; Чорнобривої Н. Братство ім. князів Острозьких як центр краєзнавства на Волині на початку XX ст. та статті Манька М.

Джерельну базу складають «Записки Волинської Єпархії»; установчі та звітні документи Братства ім. Князів Острозьких в Острозі, що були опрацьовані мною у фондах НаУОА та Державного історико-культурний заповідника.

Мета та завдання роботи зумовили її *структуру*, дослідження складається із вступу, з розділів основної частини, а також підрозділів, висновків, списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТОКУ ВОЛИНИ

Уперше Волинь згадується в Іпатіївському літописі ще в XI столітті; згодом, в силу історичних процесів було утворено Галицько-Волинське князівство. Згодом князівство перестало існувати, і Волинь перейшла під владу Литви та Польщі. За Литовської доби відкривалися школи, у тому числі в Овручі, Бердичіві, Острозі. Острозька академія, заснована в 1576 році завдяки фінансуванню князя В. К. Острозького, стала основою українського національного відродження XVII століття.

1.1. Загальне становище міст Волині в культурно-освітній сфері.

Після приєднання західних українських земель до Російської імперії у 1795 році, центром стало місто Житомир. Було створено Волинську губернію, якою керував генерал-губернатор. У XIX ст. мешканці Волинської губернії були найменш освіченою в Російській імперії. Крім українців, у цей період, у краї проживали представники національних меншин: польської, російської, єврейської, німецької та чеської. Лише 17,5% людей були освіченими

У наслідок відсутність вищих навчальних закладів на Волині, провідне значення у розвитку освіти у XIX – на початку XX ст. займали середні навчальні заклади – чоловічі та жіночі гімназії, які існували тільки в межах міста. Навчання в гімназіях надавало високий рівень знань та навичок, що дало можливість випускникам успішно використовувати їх вжитті, займати службові та виробничі посади, або ж продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині кількість гімназій значно починає зростати. Гімназії відкриваються в Луцьку, Острозі, Рівному, Дубно, Володимирі, Ковелі, Кременці. У цей період існували церковно-приходські та національні освітні заклади. Починаючи з 1828 року запрацювала Житомирська чоловіча гімназія, одним з відомих випускників якої був письменник В. Короленко. У XX столітті культурно-освітнє становище Волині покращилось. Але, школи, які були створені нацменшинами були

русифікованими. Після революції та послаблень 1905 року, у навчальних закладах дозволили українську мову, що дало можливість українцям навчатися рідною мовою.

У другій половині XIX – на початку XX ст. чисельність чоловічих гімназій на Волині починає зростати. До прикладу, у 1911 р. гімназій у містах нараховувалось вже 7. Цьому сприяли зусилля держави, міської влади та мешканців міст. Зокрема – Луцьк, в якому у 1895 р. була відкрита гімназія. Ще в 1883 р. першу допомогу на її відкриття дав В. Корвін-Піотровський, член Луцької міської управи у розмірі 1000 рублів. За рахунок міського бюджету покривалося близько 10 % витрат на утримання гімназії. Слід зазначити, що в Київському навчальному окрузі на початку XX ст. існувало 45 чоловічих гімназій, а частка чоловічих гімназій Волинської губернії залишалася малою й не перевищувала 16 %. До Першої світової війни, крім середніх чоловічих навчальних закладів, була відкрита ціла низка жіночих середніх навчальних закладів, жіночих гімназій і пансіонів. Ці заклади були не тільки державними, але й приватними та конфесійними, наприклад пансіон імені графа Блудова (м. Острог) та Овсяннікової (м. Житомир).¹

На початку XX століття зросла чисельність загальноосвітніх шкіл у селах та селищах. Початок XX століття у Волинському краї відзначився покращенням культурно-освітньої традиції, відкривається низка професійних навчальних закладів – професійних, технічних шкіл, школи садоводів. Важливо, що багато закладів будувалося на кошти меценатів та небайдужих мешканців, зокрема на східній Волині до благодійної допомоги долучалися барон Фон Штейнгель, родина Терещенків та ін. Значно зросла кількість і професійних закладів освіти. Це Житомирська технічна школа, Бердичівське комерційне училище, та Волинська школа фельдшерів. У другій половині 60-х рр. XIX ст. розпочалось реформування народної освіти в Російській Імперії, поступово до цього процесу було долучено і територію Волині. Як і по всій Україні, центрами освіти та культури тут виступали міста. Тому що в них консолідувалися основні сили суспільства. У досліджуваний період наявна мережа міських навчальних

¹ Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 287 с.

закладів охоплювала як початкові, так і середні, а також деякі професійні школи, доступ до переважної більшості яких мали представники усіх верств населення.²

Найбільша кількість освітніх установ була у контролі Міністерства народної освіти. У територіальному плані Волинська губернія входила разом із Київською, Подільською, Чернігівською й Полтавською губерніями до Київського навчального округу. Найнижчою ланкою початкової освіти в містах Волині займали однокласні приходські училища відповідно до положенням 1828 р. У цих училищах діти мешканців міст здобували базові знання та навички: Вони вивчали Закон Божий, читання, письмо, типові чотири дії арифметики. Винятково органи міської влади займалися створенням та утриманням таких початкових закладів. Проте забезпечити належне фінансування цих шкіл міська влада не змогла, через те вони й не мали особливої популярності в містах Волинської губернії. На відміну від Київської, де на 1 січня 1911 р. подібних училищ нараховувалося 88, і навіть у Подільській, де їх функціонувало 26, у містах Волині у вказаний період їх діяло лише 10.³

Із початкових шкіл, підзвітних Міністерству народної освіти, в містах Волині найбільшого значення набули міські двокласні училища за положенням 26 травня 1869 р. Важливо, що діяльність навчальних закладів була дозволена лише в містах Волинської, Київської та Подільської губерній. Такі заходи були викликані намаганням влади покращити ситуацію у системі початкової освіти міського населення Правобережної України, позбавленого опіки земських інституцій, які з'явилися тут лише на початку ХХ ст. Зараховували до них дітей, які вже вміли читати і писати. Для цього при кожному чоловічому училищі створювалися підготовчі класи з курсом, який прирівнювався до курсу однокласних училищ. У таких класах могли разом навчатися діти різної статі. Таким чином, разом із підготовчим класом навчання в міських двокласних училищах тривало 5 років. Досить швидко кількість міських початкових

² Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

³ Там само

училищ за положенням 26 травня 1869 р. почала зростати на початку ХХ ст. Так, якщо в 1891 р. у Волинській губернії нараховувалося 10 подібних навчальних закладів, то вже в 1911 р. їх функціонувало 28. Це можна пояснити сприянням у їх фінансуванні з боку держави. Так, у 1911 р. бюджетні кошти, виділені на їх утримання, склали 62940 руб. і більш, ніж у 5 разів, перевищували суму, виділену на ці потреби з бюджетів волинських міст. За рахунок державної скарбниці покривалася майже половина їх видатків, а за рахунок міських бюджетів – менше 10 %. Для порівняння зазначимо, що загалом у Київському навчальному окрузі участь міст в утриманні подібних закладів у 1911 р. складала 22,9 %. Решта видатків покривалася за рахунок платні за навчання, благодійних внесків та інших джерел. Що ж стосується інших просвітніх закладів, у грудні 1906 р. відкрилася народна бібліотека-читальня в Житомирі при будинку працелюбства. Зазвичай їхніми засновниками виступали як громадські організації, так і приватні особи.. На цей же час припадає масове поширення бібліотечних закладів у повітових містах, а також у містечках Волинської губернії.⁴

Окремі книгозбірні в цей час існували при благородних і громадських зібраннях, церковних братствах. На початку ХХ ст. в губернському центрі вже працювало 10 бібліотечних закладів. Усіх бібліотечних закладів у містах Волині в цей час нараховувалося 47. Але користування більшістю цих закладів культури було платним, що не дозволяло розширити коло читачів за рахунок збіднілих верств населення. На власні кошти Управління Південно-Західних залізниць утримувало дві бібліотеки у вокзальних приміщеннях залізничних станцій Ковеля і Здолбунова.⁵

На основі положення від 31 травня 1872 р. створювалися міські чотирикласні училища, які були створені переважно для малозабезпечених верств населення, такі училища були загальноосвітніми і давали можливість продовжити освітній процес, для тих, хто закінчив початкові школи. Однак такі навчальні заклади у Волинській губернії почали створюватися лише на початку ХХ ст. У той час, як у Київській губернії у 1911 р. нараховувалося 16 міських

⁴ Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Рівне, 2010. 287 с.

⁵ Там само

чотирикласних училищ, на Волині їх було лише 3: у Житомирі, Рівному та Корці. В чому ж виникла проблема? - на початку ХХ ст. міські управління Волинської губернії починають збільшувати витрати на народну освіту, фінансів на відкриття чотирикласних училищ не вистачало. Негативним аспектом була і довготривала відсутність земств, які, з 70-х рр. ХІХ ст. несли відповідальність за розвиток та розвиток народної освіти. Безперечно, міста неземських губерній набагато відставали від міст земських губерній України. У 1891–1892 рр. у загальній сумі державних витрат волинських міст фінансування народної освіти становило всього лише 1,49 %.⁶

Таке становище початкових і загальноосвітніх шкіл у містах Волинської губернії, відіграло негативну роль на рівні писемності міського населення. Перший загальний перепис населення Російської імперії продемонстрував, що в міських поселеннях Волині він був нижчим від показників, зафіксованих серед міського населення царської Росії. Наприклад, якщо у волинських містах писемність серед чоловічого населення сягала 50,2 %, а серед жіночого – 30,8 %, то загалом у містах царської Росії ці показники відповідно склали 54 % і 35 %. Що стосується дорослого населення, то можливості ліквідувати неписьменність у його середовищі і на початку ХХ ст. залишалися обмеженими. У 1911 р. лише в губернському центрі функціонували 2 вечірні класи та суботня жіноча школа. В цій школі дорослі могли отримати елементарні навички письма, читання, основ граматики, рахунку. На початку ХХ ст. показник писемності населення Волині поступово зростав за рахунок залучених навчанням дітей. Цьому активно сприяли перші кроки земських інституцій Волині. Починаючи з 1911 р. Міністерство народної освіти почало виділяти волинським містам допомогу на впровадження та розвиток загальної початкової освіти, і в перш за все на функціонування однокласних міських училищ.⁷

Також, жителі волинських міст почали долучатися до театрального мистецтва. Перший міський театр на Волині був заснований ще в 1809 р. у Житомирі. Міське самоврядування Житомира виділяло значні суми коштів на

⁶ Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Рівне, 2010. 287 с.

⁷ Там само.

його утримання та функціонування. Також місцеве самоврядування безпосередньо займалося організацією театральних сезонів. У 80-і рр. XIX ст. театр розміщувався у новому просторому приміщенні на 640 глядачів. Фінансову підтримку театру надавала й держава, щороку перераховуючи на утримання до 3000 руб. Частина театального збору відраховувалася до міської скарбниці у вигляді платні за оренду театру. Особливо активізувалося культурне життя губерньського центру Волині наприкінці XIX ст., оскільки спорудження вузькоколійної залізниці Житомир-Бердичів дало можливість театральним трупам усе частіше приїжджати на гастролі до міста. На початку XX ст. в Житомирі успішно виступали відомі колективи Оперного товариства російських акторів, які пропонували житомирянам переглянути класичний оперний репертуар. Такі драматичні колективи, як «Нова російська драма», «Пересувний театр» П. Гайдебурова, знайомили глядачів із п'єсами А. Чехова.⁸

Отже, можемо зробити висновки, що у другій половині XIX – початку XX століття система освіти поступово розвивалася, та мала вагомий вплив на мешканців Волинського краю. Так, відкривалися гімназії, училища, та інші заклади народної освіти. Слід підмітити, що цей процес дещо гальмувався через фінансові проблеми та спроби царизму русифікувати освітній процес на Волині. Проте навіть за таким умов освіта на Волині вийшла на новий рівень розвитку.

2.1. Розвиток церковної освіти на Волині.

Духовенство Волинської єпархії переймалося питаннями народної освіти. Церковнопарафіяльна школа була предметом дискусій в єпархії, адже за кріпосного права школи були у жахливому становищі. Священники мали самостійно шукати фінансування, аби придбати потрібні посібники. Ще одним негативним фактором є те, що дітей важко залучити до навчання, адже вони були не зацікавлені у ньому.

Ліквідація кріпосного права у 1861 році прискорила розвиток народної освіти, оскільки священники та їх прихожани більше уваги стали приділяти

⁸ Там само

школі та власній освіті. Питаннями народної освіти зацікавилася й влада. Тому церковнопарафіяльні школи поступово перетворились у сільські та волосні. З огляду на необхідність засобів утримання шкіл, владні чиновники подбали про розміщення їх саме в селах, де знаходилися волосні правління. Діти використовували здобуті знання в храмах Господніх, де вони брали участь у Богослужіннях: співали та читали, через що батьки ще з більшим бажанням допомагали священикам у шкільних справах. Селяни надавали свої приміщення під школи, свідомо робили благодійні внески для придбання навчальних посібників та на утримання вчителів.⁹

Це й послабило популярність церковноприходських шкіл, спочатку послабивши, а згодом і позбавивши народ віри, яку вони мали до навчальних закладів, оскільки відправляти дітей далеко від дому восени та взимку було майже неможливим, до того ж оплата за утримання церковноприходських шкіл ставала селян непідйомною, тому школи почали поступово закриватися. На той час священики з усіх сил намагалися відстояти освіту при церкві, і часто конфліктували із світською владою, що й призводило до низького економічного стану духовенства. І хоча священики продовжували викладати Закон Божий, але вони не мали великого впливу на морально-релігійне виховання дітей. У цей час школи повністю підпорядковувалися неосвіченим старшинам та волосним писарям, які на власний розсуд обирали вчителів, що не сприяло навчально-виховній справі. Проте справу народної освіти було знову довірено духовенству, що передбачалось Указом від 13 липня 1884 р. «Про церковнопарафіяльні школи». Під керівництвом та захистом Високопреосвященного Паладія, архієпископа Волинського та Житомирського, передача світською владою шкіл у духовне відомство та відкриття нових навчальних закладів проходила з великим успіхом. Нині існувало 452 церковно-парафіяльні школи, з них 384 були відкриті священиками та 68 – світськими та були передані громадами духовенству. З усіх 452 церковноприходських шкіл

⁹ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

374 школи розміщувалися у громадських будинках, 47 у будинках штатних священників та 31 у приміщеннях, які наймали спілки парафіян.¹⁰

Усі школи Волинської губернії перебували під опікою наглядачів, якими були 73 священники, які з особливою дбали про розвиток та функціонування церковноприходських шкіл у їхній єпархії. Значна частина священників була змушена займатися великими територіями: під керівництвом наглядача, священника Новоград-Волинського повіту, Євгена Олександровича знаходилося 37 шкіл, у наглядача, священника Заславського району, Миколи Абрамовича – 29. Однак, незважаючи на те, що для контролю за навчально-виховним вони часто відвідували довірені їм школи.

Чисельність релігійних закладів та число дітей у них з кожним роком зростала, і станом на 1892 рік була тенденція до збільшення як кількості навчальних закладів, так і числа учнів. У Волинській єпархії налічувалося 240 561 дитина шкільного віку (від 7 до 14 років), з них: 120 256 хлопчиків та 120 305 дівчат 248 . На цей період на Волині діяло 645 шкіл – відповідно за звітом Волинської Єпархіальної Училищної Ради.¹¹

Активне зростання чисельності шкіл значно припинилося у 1901-1902 – 1903-1904 роках, коли в місцях функціонування цих шкіл були відкриті міністерські, на які було виділено великі суми коштів та збільшена заробітна плата вчителям. Унаслідок цього уже у 1904-1905 – 1906-1907 роках число шкіл скоротилося на 113. На початку ХХ ст. відслідковується тенденція до скорочення числа церковнопарафіяльних шкіл Волинської губернії Крім церковнопарафіяльних шкіл, духовенство відкривало школи грамоти, якими опікувався парафіяльний священник, навчання у цих початкових навчальних закладах тривало два-три роки¹²

Тут учні отримували основні знання церковної науки: вивчали Закон Божий, буквар церковнослов'янської мови, Євангеліє, Часослов, Псалтир. Матеріальне становище селян змусило духовенство шукати нові форми

¹⁰ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

¹¹ Там само

¹² Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

функціонування шкіл. Частину з них вони перетворили у школи домашнього напрямку, а інші – в однокласні церковнопарафіяльні, а деякі зовсім припинили своє функціонування. Таким чином, у 1912-1913 році на Волині діяло 1 453 початкові православні школи: 1 257 однокласних і 23 двокласні, 105 шкіл грамоти та 68 домашніх, у яких здобували освіту 64 722 учні.¹³

Відомості про становище релігійної освіти на Волині буде далеко не повним, в цьому контексті слід розглянути, яким чином освітня справа була організована в національних меншинах та громадах, що населяли територію Волині й були її невід’ємною частиною. Кожна сім’я була досить релігійною, кожний мешканець дотримувався церковних догматів. Релігія і церква мали вирішальний вплив на формування їх світогляду, моралі, способу мислення, повсякденної поведінки і навіть ставлення до праці. Релігія, церква та віра створювали відчуття єдності та об’єднаної сили свого народу, давали духовну та моральну підтримку у важкі періоди життя.

Як було описано вище, церковна освіта перебувала у не найкращому стані, зокрема через дороге навчання у церковних закладах. Лиш після скасування кріпацтва та покладення контролю за народну освіту на духовенство, система церковних освітніх закладів була реформована та стала більш доступною для простого населення, що мало позитивні наслідки.

3.1. Розвиток позашкільної освіти на Волині.

Заклади позашкільної освіти можна класифікувати на три групи установ: ***поліфункціональні*** (бібліотеки, музеї, читальні, клубні об’єднання). Завдяки можливості застосовувати різноманітні форми позашкільної діяльності поліфункціональні установи забезпечували реалізацію багатьох просвітницьких і виховних функцій; ***спеціалізовані*** (недільні школи, народні читання, курси для дорослих) та ***опосередковані*** (доброчинні товариства, книгосховища, профільні гуртки і товариства – спортивні, технічні, природничі).¹⁴

¹³ Там само

¹⁴ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

Особливе місце на Волині серед поліфункціональних позашкільних закладів освіти на початку ХХ століття відігравали бібліотеки. Слід зазначити, що в першій половині ХІХ століття на Волині, не зважаючи на існування значної кількості приватних бібліотек, створених здебільшого поляками, і двох житомирських книжних лавок, довгий час не існувало жодної публічної бібліотеки. Зауважу, що її відкриття було спричинене не бажанням розв'язати освітні проблеми на Волині, а прагненням влади протистояти сильному польському впливові й створити в губернії російськомовну монополію. Офіційно публічні бібліотеки були «безстановими» закладами, проте насправді існувало багато станових обмежень та заборон. Зокрема, у правилах Житомирської публічної бібліотеки зазначалося, що відвідувати її можуть усі стани, крім простого населення. Навіть у бібліотеках, де чітко не простежувалась станова дискримінація, простий мешканець не мав змоги вільно користуватись абонементом як і через високу ціну абонементу, так й через масову безграмотність та неосвіченість населення волинського краю.¹⁵

Волинське Попечительство про народну тверезість досить потужною відзначилося позашкільною діяльністю, адже за своїм призначенням було наближене до традиційних товариств сприяння народній освіті. Завдяки його участі у Волині активно створювалися народні читальні, що належали до типу народних бібліотек і до 1905 року підпорядковувалися «Правилам о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними», прийнятими Міністерством внутрішніх справ 15 травня 1890 року. Слід зазначити, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття найбільше популярними на Волині були спеціалізовані позашкільні форми роботи й установи – читання й лекції для народу, недільні школи, гуртки, короткочасні курси елементарних знань для поширення грамотності серед дорослих тощо¹⁶

Впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ століття важливий вплив на розвиток позашкільної освіти зробили музеї, які поділялися на три типи: науковий, краєзнавчий і педагогічний. Серед педагогічних музеїв краю

¹⁵ Там само

¹⁶ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

найбільш відомим є Овруцький, у якому було зібрано унікальні та цікаві матеріали щодо історії створення і розвитку локальної педагогіки. Педагогічні музеї проводили регулярні виставки, огляди та екскурсії, на яких демонстрували досягнення народних шкіл, знайомили з методиками учителів, показували макети шкільних закладів, зразки учнівських робіт, навчального приладдя тощо.¹⁷

Не можна також оминати і вагомий внесок різних книгосховищ, добродійних і профільних товариств в розвиток позашкільної освіти на Волині, які влаштовували притулки для дітей і дорослих, виставки, екскурсії, гуртки, з'їзди. Слід звернути увагу на те, що позашкільна діяльність була одним із багатьох напрямів їх діяльності, саме тому їх умовно можна віднести до опосередкованих позашкільних установ. Аналізуючи ставлення держави до розвитку та функціонування позашкільної освіти на Волині, потрібно вказати, що уряд прихильно ставився до створення в регіоні краєзнавчих установ, особливо коли вони були спрямовані на пропаганду та агітацію російсько-православної історії та формування у населення хибних уявлень про польсько-католицьких впливів та представників. Через це отримав значний розвиток особливий тип опосередкованих позашкільних установ – давньосховища православних добродійних товариств. Їх відмінність від музеїв полягала у вузькій специфіці підбору та представлення експонатів, зумовленій їх конфесійною спрямованістю. Зокрема у 1887 році розпочало свою діяльність давньосховище Свято-Володимирського православного братства, у 1890 – давньосховище Луцького Хрестовоздвиженського православного церковного братства, у 1893 – Волинське єпархіальне давньосховище при Волинському церковноархеологічному товаристві.¹⁸

Потрібно зазначити, що, попри наявність проросійського ідеологічного компоненту, їхня діяльність була важливою для зростання загального культурно-освітнього рівня населення Волині. Ще не менш важливим типом спеціалізованих позашкільних закладів були додаткові класи для дорослих

¹⁷ Там само

¹⁸ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

жителів, що функціонували на базі церковно-парафіяльних шкіл. У своїй діяльності вони регулювалися Положенням від 31 травня 1872 року та Правилами від 13 червня 1884 року і мали за мету боротьбу з безграмотністю, продовження і поглиблення освітніх навичок випускників недільних і початкових шкіл, та надання інформації про ведення домашнього господарства, садівництва, бджільництва, догляду за свійськими тваринами. Масові заходи ідеологічного спрямування стали найважливішою та визначною формою та метою діяльності позашкільної роботи та освіти. Свята, ранки, мітинги, вистави, концерти, кінопокази, що проводилися у школах, клубах, театрах, дворах будинків, супроводжувались мітингами, демонстраціями, військовими оркестрами, масовими спортивними видовищами, присвячувались червоним датам календаря та різним політичним подіям, видозмінюючи і витісняючи споконвічні народні та релігійні традиції.¹⁹

Система позашкільної освіти була новим явищем для Волині. Проте у XIX столітті ситуація дещо змінилася, адже відкривалися музеї, бібліотеки, недільні школи та читальні заклади. Негативним явищем було те, що пересічні жителі не мали доступу до цих закладів через відсутність «вільних» коштів. Проте з часом ці заклади стали масовими, зокрема, завдяки меценатам та товариствам.

Висновки до розділу.

Як ми бачимо, починаючи з другої половини XIX століття розвиток освіти й культури в містах Волині значно активізувався та набрав обертів. Міста стали центрами, у яких зосереджувалися такі освітні та культурні заклади, як гімназії, бібліотеки, музеї, кінематограф тощо. Наявність мережі таких закладів позитивно позначалася на статусі міст, перетворювала їх у культурно-освітні вогнища. Слід зазначити, що таке покращення було неминучим, враховуючи реформи Російської Імперії, та потреб того історичного періоду.

¹⁹ Там само

Проте, необхідно також зауважити, що освітні та культурні трансформації не відбувалися так швидко та райдужно, як може здаватися на перший погляд. Перший загальний перепис населення Російської імперії засвідчив, що в міських поселеннях Волині рівень писемності був нижчим від середніх показників, зафіксованих серед міського населення всієї царської Росії. Так, якщо у волинських містах писемність серед чоловічого населення сягала 50,2 %, а серед жіночого – 30,8 %, то загалом у містах царської Росії ці показники відповідно складали 54 % і 35 %. Також були наявні проблеми з відкриттям та утриманням чотирикласних училищ, та й інших освітніх закладів. адже Волинь не була земською губернією, на відміну від інших земських губерній, до того ж, подекуди не вистачало фінансування, або воно не раціонально розподілялося місцевою владою. Можемо також виділити найбільше розвинуті міста Волині, які відігравали важливу роль в культурному-освітньому житті Волині, зокрема: Луцьк, Житомир, Кременець, Острог, Дубно, Рівне.

Окремо потрібно звернути увагу на розвиток церковного освітнього процесу, що припав на другу половину XIX століття. Але вже на початку XX століття активність церковнопарафіяльних церков поступово зменшується. Паралельно з цим на Волині відкривається мережа позашкільних заходів. Звісно, слід зазначити, що вони не завжди були доступні для всіх охочих. Аналізуючи вищезазначену інформацію, ми можемо зробити висновок, що Волинь увійшла в новий етап культурно-просвітницького розвитку.

РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КУЛЬТУРНІЙ ТА ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НА ВОЛИНІ

Як відомо, на Волині проживали представники національних меншин, і в цьому розділі ми розглянемо, як різноманітні етнічні групи вплинули на культурне, освітнє та просвітницьке середовище Волині. Зокрема, розглянемо культурну, освітню та просвітницьку діяльність єврейського, німецького, чеського та польського населення.

2.1. Єврейські заклади освіти та організації.

Важливе місце у культурному розвитку євреїв Волині займала система початкових шкіл, що створилася та утвердилася у ХІХ – на початку ХХ ст. Життя звичайного волинського єврея обмежувалося виключно синагогою, домівкою і базаром. Рідна домівка з її патріархальними традиціями та правилами мала значний вплив на тогочасного іудея, адже в сім'ї спільними зусиллями батьків і дітей підтримувалися традиції іудаїзму. Однією з них було – з раннього віку вчити чоловіків івриту та ознайомлювати їх із Біблією. Саме тому кожний батько вважав за головний обов'язок дати сину хоча б початкову освіту рідною мовою. На Волині утворилася система початкової освіти, яка включала традиційні заклади – хедери, талмуд-тори, приватних і казенних навчальних закладів.²⁰

Хедер. Назва «хедер» з'явилася у ХІІІ ст. в Німеччині. Термін «хедер» означав місце, де єврейська дитина вивчали основи релігійних знань.. Хедери вперше були створені в 63 р. до н.е. за ініціативи Ієгошуа бен Гамла, коли було прийнято рішення про обов'язкову наявність меламедів у кожному місті й навчання та виховання дітей з шести-семи років. У Східній Європі поступово з'являлися викладачі П'ятикнижжя, Талмуда, іноді більш складних предметів. Зазвичай вчителі викладали одну з частин «Шулхан Аруха» – кодексу єврейських законів. З приєднанням земель Волині до складу Російської імперії розпочинається історія утворення і розвитку «волинського» хедеру в системі

²⁰ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

Російської системі освіти. Мета навчання в хедері зводилася до навчання заповідей Тори, що визначала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв; вивчення Талмуду; ознайомлення із національними звичаями, обрядами, побуту, моральними цінностями єврейського народу; формування єврейського світогляду, способу мислення та особливого ставлення єврея до світу.²¹

Існування хедерної початкової освіти було одним із засобів збереження єврейської ідентичності На Волині в умовах русифікації. Саме тому в першій половині ХІХ ст. значно домінували прихильники цієї традиційної школи. До середини ХІХ ст. освіта євреїв не контролювалася російським урядом, і на території Волині навчанням дітей займалися меламенти. Вони не мали спеціальної підготовки, і для створення хедера до 40-х років ХІХ ст. не потрібно було жодного дозволу від влади. Значна більшість вчителів була дуже бідною. Найчастіше меламенами ставали збіднілі купці, візники, ремісники, слуги синагоги. За віком і педагогічним стажем вони також були дуже різними. Громадські хедери влаштовувались для бідних сімей з дітьми і сиріт, вони функціонували за кошти єврейських общин та пожертв. Багаті євреї запрошували меламентів навчати своїх дітей. Навчання в хедері коштувало дорого. На початку ХХ ст. ціна його становила щорічно від 9 крб. до 62 крб. Значні суми коштів йшли на оплату приміщення, опалення, освітлення. Навчання велося найчастіше у непристосованих приміщеннях.²²

У ХІХ ст. рівень хедеру на Волині визначався не освітніми критеріями і віком учнів, а якістю вивчених релігійних вчень. У більшості шкіл вивчали один той самий текст. Уся освітня програма включала в собі священні релігійні тексти. Навчання починалося з ознайомлення з буквами алфавіту та їх назвами, використовувалися спеціальні листки для наочності. Методи навчання були примітивними, та не модернізувалися. Після вивчення абетки, учень вивчав слова і починав читати молитви та релігійні тексти. Молитовник використовували замість підручника, оскільки не було ні букварів, ні збірників

²¹ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

²² Там само

спеціальних текстів. Письму також не навчали. Батьки, які бажали, щоб їхні діти вчилися писати, домовлялися з учителями про додаткові заняття, за окрему плату. Навчання письму було потрібним, проте не сильно важливим. Навчившись читати, чоловіки мали можливість слідкувати за службою в синагозі і брати участь у молитвах. Тексти молитв, вивчені дітьми, були зазвичай на івриті. Проте діти на Волині говорили на ідиш, тому часто не розуміли змісту прочитаного. Але іврит є священною мовою, і відповідно його знання було необхідним аспектом для вивчення рабіністичних текстів.²³

Наступним етапом занять у хедері після отримання навичок читання було вивчення Тори. Кожен тиждень вивчався розділ Тори, який у наступний Шаббат повинен був читатися в синагозі. Учням, особливо початківцям, було складно засвоїти увесь розділ за шість днів, але починали вивчати наступний розділ. Наступним і вищим рівнем хедерної освіти вважалося вивчення Талмуду. Його вивчали за допомогою методу, що використовували при вивченні П'ятикнижжя. У більшості хедерах вчителі використовували методи, що розвивали в учнів схильність до самостійних помислів та обговорень. Російська влада прагнула поступово та непомітно реформувати хедер через впровадження спеціальної освітньої програми, що включала вивчення російської мови і загальноосвітніх предметів, що передбачало додатково забезпечення літературою. У хедерах другого рівня учні ділилися на класи. Міністерством народної освіти була видана програма 31 грудня 1852 р. що регулювала вивчення єврейських предметів для казенних єврейських училищ, хедерів та талмуд тор. Проте і на початку ХХ ст. ця навчальна програма у хедерах не прижилася. Для забезпечення вивчення єврейських предметів хедерам виділяли значну кількість підручників і літератури. Проте продаж цих книг здійснювався досить кволо.²⁴

Рівень організації навчального та виховного процесів і професійна підготовка меламедів були низькими. Дві третини меламедів не вміли читати й

²³ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

²⁴ Там саме

писати російською мовою. Лише 49 з 108 учителів могли читати підручники російською мовою. Нерідко меламенти вмiли читати лише друкований єврейський текст. У другій половині XIX ст. для контролю за навчанням учнів і підготовкою викладачів була створена Волинська губернська єврейська училищна комісія. Під її юрисдикцію входила Рівненська, Луцька, Острозька, Новоград-Волинська повітові комісії. власникам хедерів і меламендам було наказано звітуватися про розташування хедеру, його розряд, та подавати списки учнів, підтвердження батьків дітей, що вони задоволені освітнім процесом, та довідку від влади про характеристику поведінки меламеда.²⁵

На Волині у XIX – на початку XX ст. існувала мережа початкових шкіл, які називалися талмуд-торами. Талмуд-тори існували у більшості міст і містечках Волині. Талмуд-тора – навчально-благодійне обцинне єврейське початкове училище для чоловіків із бідних сімей та сиріт. Вони функціонували на кошти єврейських обцин та на благодійні внески заможних євреїв. Стрімкий розвиток талмуд-тор на Волині припадає на кінець XIX ст. . У 1865 р. функціонувала Житомирська талмуд-тора, де 15 учителів навчали 120 учнів, та Острозька, де навчалось 10 учнів. У середині XIX ст. відома була лише Ізяславська талмуд-тора, де навчалось 24 учні. Оскільки для відкриття талмуд-тори необхідно було вирішити та подолати багато бюрократичних проблем, ці єврейські школи працювали здебільшого таємно. Дві такі школи були в Дубно у 1854 р. Наприкінці XIX ст. чисельність талмуд-тор значно зростала. Якщо у 1879 р. на Волині працювало дві талмуд-тори, в яких навчалось 170 учнів 72 , то у 1889 р. було вже чотири школи, де навчалось 426 учні. Найбільш чисельною була Житомирська талмуд-тора, де 11 меламендів навчали 320 учнів. У 90-х роках XIX ст. функціонували 8 таких шкіл, де навчалось 1234 учні.²⁶

На початку XX ст. стрімко зростала кількість талмуд-тор і учнів у них. У період з 1901 р. до 1914 р. на Волині розпочали свою діяльність одинадцять нових шкіл у Чуднові Житомирського повіту, Ізяславі, у Романові, Овручі,

²⁵ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

²⁶ Там само

Янушполі, Волочиську, Полонному, Торчині Луцького повіту, Новоград-Волинську, Городниці, Луцьку. Вивчення єврейських предметів було суто чоловічою справою. Проте у 1897 р. в Житомирській талмуд-торі навчалося 18 дівчат. Цей експеримент було засуджено самими ж євреями. Більше дівчат у талмуд-тору не приймали.²⁷

Важливим поштовхом для створення нової системи єврейської освіти було стало видання указу «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва» у листопаді 1844 імператором Миколою I р. На відміну від попередніх правових актів, в указі зазначено низьку ефективність минулих владних кроків щодо залучення єврейської молоді до освітнього процесу у державних навчальних закладах. Імператором було запропоновано поряд із збереженням за євреями права отримувати освіту у державних навчальних закладах створити особливі єврейські заклади двох типів: I-розрядні – початкові, на рівні парафіяльних училищ та II-розрядні - прирівнювалися до повітових училищ. Підготовку вчителів і рабинів повинні були здійснювати Рабинські училища, які прирівнювали до гімназій. Учителями Закону Божого у цих навчальних установах могли бути лиш євреї, а викладання світських предметів мали здійснювати християни. На учнів розповсюджувалися усі пільги, що надавалися єврейським дітям у традиційних державних школах. Також змінилася система приватної освіти: планувалося запровадити училища другого і третього розрядів, де могли б навчатися хлопці та дівчата. Усі єврейські навчальні установи, приватні та меламенти, контролювалися з боку Міністерства народної освіти.²⁸

Значного поштовху у перетворенні єврейської освіти дав імператор Олександр II. Він хотів зменшити недовіру євреїв до державної освіти, та паралельно пропонував приватним єврейським навчальним установам залишити виключно релігійну компоненту навчання. Отож державні навчальні

²⁷ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

²⁸ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) / Ю. М. Поліщук. // НАН України. – 2012.

заклади мали б давати світську освіту, а традиційні – релігійну. У 1855 р. був виданий указ, що забороняв надавати єврейським учителям свідоцтво на право викладання, якщо вони не закінчили рабинське училище чи інший загальний середній або ж вищий навчальний заклад. Наступним кроком влади була спроба встановити тотальний контроль за діяльністю єврейських традиційних навчальних закладів. Зокрема, меламенти повинні були одержати у повітовій єврейській училищній комісії свідоцтво на право займатися навчанням єврейських дітей «закону їх віри у приватних будинках або на своїй квартирі, обмежуючись невеликою кількістю учнів – не більше десяти... на один рік». Контроль за діяльністю меламедів були покладені на повітові єврейські училищні комісії та поліцію. За порушення правил меламедів притягали до суду, штрафували разом із батьками дітей, які в них навчалися. Такі норми діяли до 24 серпня 1906 р., поки Рада міністрів відмінила покарання за таємне навчання в губерніях. Під час видачі свідоцтва частими були випадки зловживань з боку чиновників, які досить часто нехтували законом.²⁹

Слід зазначити, що на Волині функціонував Житомирський єврейський учительський інститут, що займався підготовкою учителів для єврейських училищ. На навчання до інституту зараховувались єврейські юнаки усіх станів, які мали потрібний рівень знань із загальноосвітніх та єврейських предметів. Більшість учнів навчалася за державний кошт і тільки незначна – за свої власні.³⁰

Як бачимо, не зважаючи на спроби Російської Імперії зрусифікувати єврейське населення, євреї змогли зберегти свою автономність. Слід зазначити, що єврейська община лишалася досить закритою общиною зі своїми правилами та традиціями, і дуже кволо ішла на контакт з іншим етнічним населенням Волині. Характеризуючи освіту євреїв – слід відмітити їхню відданість традиціям та релігійним догматам іудаїзму.

²⁹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) / Ю. М. Поліщук. // НАН України. – 2012.

³⁰ Там само

2.2. Чеські заклади освіти та організації.

Упродовж 1870-1917 рр. на Волині діяли однокласні й двокласні чесько-російські училища. В однокласні й до першого класу двокласних чесько-російських училищ вступали діти семи-дванадцяти років. До другого класу двокласних чесько-російських училищ – хлопці до п'ятнадцяти років та дівчата до тринадцяти років. Діти засновників і меценатів училищ, діти незаможних батьків, відмінники навчання в однокласних і двокласних училищах навчалися за кошти держави. Натомість інші діти кожен оплачували навчання не більше 6 рублів. Відвідування дітьми однокласних і двокласних чесько-російських училищ контролювалося громадами, батьками та вчителями. Учителі щодня фіксували у журналах тему і короткий зміст уроків, а також й відсутніх дітей, вказуючи причину пропуску занять. Діти, що систематично ігнорували та порушували порядок закладу, відраховувались з училищ. Кількість предметів у чесько-російських училищах співпадала із кількістю предметів у російських однокласних і двокласних училищах. Предмети в однокласних і двокласних чеськоросійських училищах проводились лиш за погодженням Міністерства народної освіти і духовним відомством російськомовними підручниками. Неправославні діти звільнялися від вивчення і складання іспитів з церковнослов'янської мови і Закону Божого.³¹

Чехи надавали пріоритет одностатевому навчанню, як наслідок хлопці і дівчата вчилися окремо, відповідно і викладання здійснювали вчитель і вчителька. Після успішного закінчення навчання в однокласних і двокласних училищах учні отримували свідоцтва. Учні, що не склали екзамени, мали право перескладання, але лиш наступного року та за умови повторного вивчення курсу останнього року навчання. З 16 листопада 1885 р., випускники училищ одержували військову пільгу. Відповідно до «Програми для однокласних чесько-російських училищ» виданої 7.10.1897 р. міністром Народної освіти в

³¹ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

училищах вивчалися такі предмети: російська мова; Закон Божий; російський правопис; церковнослов'янська мова; чеська мова; арифметика (4 перші дії); співи; гімнастика. Відповідно до цієї Програми у училищах учителі мали можливість розширювати зміст освітньої програми, розподіляти її за роками, збільшувати навчальний час вивчення.³²

Громадська діяльність, повага до рідної мови, сімейне виховання мали вирішальний вплив на становлення глибокого та міцного почуття патріотизму, спрямованого на збереження чехами власної самобутності. У більшості, здебільшого великих, чеських громадах була присутня практика загальних зборів, що купували чеські газети і журнали, займалися постановками народних вистав, музичних і танцювальних вечорів, маючи свій оркестр та хор. У чеських шинках, зазвичай існували окремі кімнати –музичні зали, де чехи за незначну плату мали можливість відвідати оркестр, проглянути виставу, ознайомитися із новими чеськими і російськими газетами та журналами. Домашнє виховання традиційно здійснювали родиною — зимою в найпросторіших світлицях. Серед чехів був присутня традиція «додерна», що нагадує українські вечорниці.³³

Музиканти чеського походження відіграли важливу роль у розвиток місцевої культури Волині. Адже вони працювали викладачами музичних училищ, та паралельно надавали приватні уроки дітям багатих мешканців, міщан, дворян, землевласників. Вчителі музики чеського походження працювали у різних навчальних закладах: ліцеях, гімназіях, конфірмаційних школах та школах при костелах. До прикладу, вчитель скрипки М. М. Пальхейм та вчитель фортепіано М. В. Ленхарт працювали у Любарській школі, де були наявні класи гри на гітарі, кларнеті, скрипці, флейті й фортепіано.

Поціновувачі музики досить часто відвідували кожний іспит в школі, який завдяки їм та творчій праці вчителів й дітей перетворювався на святковий захід. Вчителі гри на клавікорді, представники Празької й Віденської музичних шкіл, А.Л. Галерт і Й.В. Нудер працювали у Межиріч-Корецькій школі, де навчання

³² Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

³³ Там само

дітей незаможних батьків здійснювалося безкоштовно. Голова педагогічної ради Дубенської жіночої гімназії, директор Дубенської чоловічої й Дубенської жіночої гімназій О.Л. Поспішил займався російськомовним перекладом і виданням латиномовних підручників для консерваторій. Викладач диригування й акапельного вокалу Кременецького ліцею Й.К. Ваньончик запропонував ідею створення інституту вчителів і органістів для поширення музичного мистецтва серед мешканців села, ознайомлював дітей і викладачів із принципами чеського національного просвітницького руху, керував хором ліцею.³⁴

На початку ХХ ст. було засноване Чеське освітнє товариство, головним завданням якого було наукове вивчення чеської мови. У 1907-1916 рр. на Волині, діяли різні чеські культурно-просвітницькі організації, серед яких добротинні, добротинно-просвітницькі, культурно-просвітницькі, культурно-спортивні, фізкультурно-спортивні, фізкультурні, спортивні товариства.³⁵

Чеське добротинне і просвітницьке товариство ім. Яна Амоса Коменського було створене у 1907 р. у м. Києві на базі започаткованого тут у 1885 р. Чеського добротинного товариства.. Члени товариства жертвували щорічні внески. Дійсні члени товариства сплачували вступний внесок 10 рублів протягом двадцяти місяців і щомісячний внесок 50 копійок. Почесні члени товариства сплачували вступний внесок п'ятдесят рублів. Товариство отримувало пожертви через київську газету «Руський чех». У м. Києві мешкали 3000 чехів.³⁶

За статутом товариства передбачалося надання матеріальної й моральної допомоги співвітчизникам, допомога їхньому працевлаштуванню. Товариство відкрило й утримувало чеську школу в с. Шулявка, де безкоштовно вчилися діти з найбільш бідних чеських родин. Оплату за отримання освіти іншими дітьми здійснювали їхні батьки. У чеській школі навчалося до 100 дітей. Директором був Я.К. Боучек. Випускники володіли чеською і російською мовами. Проте

³⁴ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с

³⁵ Там само

³⁶ Там само

товариству надавали пожертви чехи усієї Правобережної України. Зазвичай, щорічні внески становили близько 3000 рублів. До того ж товариство щороку проводило декілька добродійних вечорів і ярмарків, збираючи у м. Києві пожертви для потреб чеської громади (зокрема, для відкриття чеської школи). Програмою товариства передбачалося вивчення чеської мови, створення бібліотек, передплата газет і журналів, налагодження контактів із Чехією.³⁷

Чеське добродійне і просвітницьке товариство імені Яна Амоса Коменського увійшло як формуюче до складу організованого 10 грудня 1914 р. у м. Києві в результаті загального з'їзду Союзу чеських товариств у Росії, де головою був Б. О. Чермак. Метою Союзу передбачалося допомога в організації нових чеських громад; відкриттю чеськими громадами, які перебували у складі Союзу, нових відділень, навчальних закладів для дітей чеського походження, дитячих садків, притулків, будинків перестарілих за відповідним дозволом вищих органів державної влади. У статуті Союзу зазначалося бажання морального й економічного об'єднання усіх російських чехів, а надалі й усіх слов'ян; розвитку їхньої національної свідомості, відданості ідеї слов'янства і його захисниці Росії; організації чеської дружини; надання матеріальної допомоги постраждалим на війні. Крім Чеського добродійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського до складу Союзу увійшов Чеський комітет для допомоги постраждалим на війні.

Як бачимо, чехи вели досить закритий спосіб життя. Їхнє культурне життя мало набагато вищий та організований рівень в порівнянні із місцевим населенням. Проте ліквідація і русифікація навчальних установ для чеських дітей стали причиною анігіляції чеської культури. Загалом усі культурно-освітні, товариства через активну діяльність здійснювали істотний вплив на культуру не лише Волинського краю, але й усієї Правобережної України.

³⁷ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

2.3. Німецькі заклади освіти та організації.

З другої половини XIX ст. заселення стає масовим, тому що в Росії, у 1861 році, було ліквідовано кріпацтво, і російський уряд видав дозвіл іноземцям купувати землю у приватну власність та запровадив податкові пільги. Вже до 1861 року на Волині було 13711 німецьких поселенців, у 1874 році – 40503, в 1884 р. – 120395, а в 1907 р. – 181892 мешканці. Здебільшого це були лютерани, баптисти й анабаптисти. Релігія та церква цих конфесій в обов'язково вимагали, щоб діти мали базову освіту. Цей аспект сприяв швидкому відкриттю німецьких шкіл на Волині. Якщо в 1865 році їх було всього 34, то через 20 років їх число зросло у 9 разів і склало 306, а в 1892 році – вже 337 шкіл.³⁸

Одними з перших німці будували школи та церкви. Віра в Бога завжди відігравала вирішальне значення не лише в духовному, але й у повсякденному житті німецьких мешканців. Це був важливий вплив для розвитку шкільної освіти на місцях поселень. Саме тому форму та зміст навчання до певної міри встановлювала конфесійна приналежність до певної протестантської течії. Релігійний характер і специфіка освіти змушували осілих німців ретельно піклуватися шкільною освітою. Досить часто школи будувалися раніше церков. Німці наймали вчителя, створювали для нього побутові умови, а власники землі надавали поселенцям значні пільги на оподаткування шкільної території. У таких школах при розв'язанні освітніх завдань закладалися основи християнського світогляду і національної свідомості. За переписом 1897 року на Волині серед представників різних релігій найбільш освіченими були протестанти (38,2%), іудеї (32,8%), мусульмани (27,3%), католики (22,8%), старообрядці (13,1%). Православні (11,7%) склали найменш освічену частину населення Волині.³⁹

Потреба в елементарній освіті у німців була, наслідком їхньої релігії. І в менонітів, і в лютеран кожен віруючий мав вміти читати священні книги. Більше того, згідно до лютеранських принципів, кожний підліток допускався до

³⁸ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

³⁹ Там само

обряду конфірмації, лиш пройшовши екзамен на вміння читати церковно-релігійні тексти і знаючи основні релігійні догмати. Оскільки навчання велося переважно за Біблією, Євангелієм та іншими церковними книгами, у процесі навчання читанню і письму німецька школа виховувала дітей морально і духовно та знайомила їх з основними положеннями протестантського віровчення, закладала основи релігійного світогляду та національної самосвідомості. Німецька школа, в умовах перебування у чужому середовищі, допомагала зберігати свою національну ідентичність та традиції, звичаї, мову, ментальність, культуру. В школах діти отримували восьмирічну початкову освіту. У кожній школі було від двох до чотирьох викладачів – пасторів та світських наставників. Один із пасторів очолював церковне служіння та викладав Закон Божий і біблійні дисципліни, інший допомагав світським викладачам. При школах також були досить великі та змістовні бібліотеки, що допомагало збагатити та покращити освітній процес. У кожному німецькому поселенні на території всієї Російської Імперії, де дітям віком від 16 до 15 років надавався курс восьмирічної освіти.⁴⁰

Будувалися та функціонували школи на пожертви церковних общин, які очолювати старійшини. Кошти на утримання переказувалися членами церков у вигляді пожертв, а також десятини та заповітів. Школа у Новоград – Волинському, налічувала 14 хлопців та 8 дівчат. На початку 1911 року на території Російської імперії було здійснено фіксацію початкових шкіл. За ним на Волині працювало 271 школа, в яких вчилася 12254 учні. Серед українських губерній, де проживали німці, Волинська займала перше місце за кількістю школярів. Також Волинь була першою за кількістю учнів на одного вчителя (43). За грамотністю на 1887 рік німці посіли 2 місце, після чехів, серед національностей, що мешкали на Волині. Окрім шкіл, освіта й виховання колоністів поширювалися через мережу училищ.⁴¹

⁴⁰ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

⁴¹ Там само

Німецькі заклади освіти були звичайними зразками німецької ортодоксально-конфесійної школи, що була характерною для Німеччини. Основні риси якої були перенесені та впроваджені на Волині, зокрема: обов'язковість навчання всіх дітей без винятку, незалежно від майнового цензу; керівництво і нагляд за школою з боку церкви; тісний зв'язок школи з громадою. Учням було досить важко вчитися в школах, адже посібники, якщо і були, то лише російською мовою. Класи поділялися на групи, що склалися з кількох чоловік. Вони зустрічалися у вільний час та обговорювали навчальний матеріал німецькою мовою. Освітній план охоплював: німецьку мову, російську мову, математику, історію німецької літератури, географію, хімію, фізику, біологію. У церковних школах викладалися біблійні дисципліни й деколи малювання. Робота шкіл регламентувалася спеціальними правилами для євангелістсько-лютеранських шкіл у губерніях до 1887 р., що затверджувалися Міністерством внутрішніх справ 10 березня 1840 р. Також Міністерство надавало окремі права та обов'язки певним школам своїми розпорядженнями. Очевидно, що головним завданням цих шкіл є підготовка дітей до конфірмації, тому їх часто називали конфірмаційними і розглядали як церковні навчальні заклади.⁴²

Німці – працелюбний та високорелігійний етнос, представники якого зробили внесок у розвиток української культури, освіти та інших сфер діяльності. Масове заселення земель розпочалася ще в кінці XVIII століття, після другого і третього поділів Польщі, за якими Правий берег Україна відійшов до Російської Імперії, де і було утворено Волинську губернію. Це був перший етап формування німецької общини. Як бачимо, німецька община приділяла значну увагу освіті, залучала величезні кошти для розвитку освітньої системи, з метою захисту своєї ідентичності та самобутності.

⁴² Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

2.4. Становище освіти поляків на Волині.

Перед початком характеристики польського культурного та освітнього життя слід зауважити, що політика влади в культурному житті щодо польської національної меншини на Волині базувалась на шовіністичних ідеях. Польське повстання 1863 р. дало можливість російському урядові накласти остаточну заборону на будь-який прояв польської культури на Волині, зокрема у сфері освіти. Після 1863 р. були закриті католицькі парафіяльні школи, де навчали дітей початковій грамоті. Дискримінаційна політика влади стосовно польського етносу відобразилася на польському освітньому рівні. Наприкінці XIX ст. поляки за рівнем грамотності серед національних меншин посідали останнє місце – всього 25,53%; грамотних серед чехів було – 59,03%, росіян – 37,80%, німців – 37,01%, євреїв – 32,63%. Перепис 1897 р. засвідчив високий рівень русифікації польського населення губернії. Так, серед поляків 17,52 % із 25,53% отримували освіту російською мовою, що складало 2/3 всіх грамотних громадян.⁴³

В освітній справі поляків вагоме місце посідала релігія. Римо-католицька церква була організатором таємних навчальних закладів, пропагандистом національної культури. Тому вона користувалася безмежним авторитетом у народних масах. Разом з тим поляки відкривали таємні освітні заклади, але їхня діяльність постійно переслідувалася офіційною владою, тому такі заклади не могли повноцінно задовольнити освітніх потреб польського населення. Частина поляків користувалася послугами державних навчальних закладів, у яких наприкінці XIX ст. навчалося 2972 учні римо-католицького обряду, це становило 4,34% від загальної кількості учнів губернії та 1,4% від усього населення свого віросповідання. Серед польського населення було мало таких, що займалися навчальною та виховною діяльністю дітей. Згідно з переписом 1897 р. їх було лише 362 особи.⁴⁴

⁴³ Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

⁴⁴ Там само

Обмеження польського впливу вплинули на церкву. У 1865 р. київський, подільський, волинський генерал-губернатор видав наказ про закриття католицьких общин. Репресивні заходи, здійснювані урядом, були направлені на обмеження впливу католицького духовенства. Проте релігійні запиту католиків наприкінці XIX ст. задовольнялися краще, ніж у православних. Значна кількість римо-католицьких культових споруд у відношенні до малого відсотка польського населення на Волині спричинила невдоволення російських держслужбовців, до прикладу П. Батюшкова. У службовій записці, складеній ним на основі проведеної в 1860-х роках перевірки губерній Російської імперії, зазначалось, що костьоли, монастирі, каплиці були побудовані в краї з метою ополячення та окатоличення місцевих жителів. Важливим методом впливу римо-католицької церкви на населення була благодійна діяльність. До прикладу, Заславське римо-католицьке благодійне товариство було зареєстровано 20.09.1906 р відповідно до постанови Волинського губернського присутствія. Воно ставило своєю метою поліпшення матеріального і морального стану бідних римо-католиків м. Заслава і Заславського повіту. Волинське товариство взаємодопомоги римо-католицькому духовенству було зареєстроване 26.02.1907р., надавало матеріальну допомогу особам похилого віку та хворим ксьондзам. Житомирське римо-католицьке благодійне товариство, що було створене 26.07.1905 р., ставило перед собою таке ж завдання. Подібним у краї займалися Кременецьке та Луцьке римо-католицькі благодійні товариства, засновані 1906 р.⁴⁵

Як ми бачимо, самодержавство вдалося до репресивних законів щодо польського шкільництва, проте вони в умовах тотальної русифікації відкривали в західних губерніях підпільні школи. Такі спроби переслідувались та а карались російською адміністрацією в кримінальному аспекті. Відповідно до указу Олександра III від 3 квітня 1892 р., встановлювались особливі тимчасові правила, що забороняли у західних губерніях таємне навчання. Проте , незважаючи на ці заборони, таємні школи наприкінці XIX – на початку XX

⁴⁵ Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

століть з'явилися в м. Людвиполі Рівненського повіту, м. Шепетівці, в с. Брикулі Заславського повіту та інших населених пунктах Волинської губернії. Тимчасово полегшила життя полякам, та скасувала обмеження Революція 1905–1907 рр. Так, у 1905 р. уряд дозволив навчання учнів польською мовою у приватних школах, проте із обов'язковим проведенням уроків російської мови, історії та географії. 17 квітня 1905 р. згідно указу імператора Миколи II “Про зміцнення початків віротерпимості” декларувалось право вибору християнського віросповідання і віровчення, та викладання Закону Божого у школах рідною мовою. 24 серпня 1906 р. уряд скасував указ від 3 квітня 1892 р. про покарання за таємне навчання в західних губерніях.⁴⁶

У період репресивної політики, здійснюваної царизмом до національних меншин Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., польській інтелігенції в культурному житті належала провідна роль. Відомий український етнограф П. Чубинський у “Нарисі ополячення Південно-Західного краю” констатував, що у краї панувала виключно польська інтелігенція. Висновок ученого стосовно ситуації на Волині підтверджував волинський губернатор С. Суходольський, який у звіті імператорові Миколі II за 1894 р. зазначав, що в інтелігентному класі населення краю переважають поляки.⁴⁷

11 листопада 1906 р. було створене Житомирське польське товариство співаків “Лютня”, метою якого, згідно статуту, був розвиток хорового співу, популяризація польської пісні та музики в широких колах громадськості. Для реалізації цієї мети учасники товариства влаштовували концерти, збирали фахову літературу, організовували хори для місцевих робітників. Засоби для реалізації відповідних завдань надходили від зборів з концертів, пожертвувань, членських внесків. Луцьке польське громадське зібрання “Будинок польський”, що було зареєстроване 1908 р. створювало умови раціонального використання вільного часу для своїх членів і їх сімей. Щоб реалізувати цю мету, об'єднання організувало танцювальні, музичні, літературні вечори, вистави, читання

⁴⁶ Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

⁴⁷ Там само

лекцій. Потрібно зазначити, що влада робила все, щоб завадити намірам полякам організувати такі товариства національного характеру. Зокрема, після обговорення статуту Рівненського польського громадського зібрання, де визначались завдання влаштувати для своїх членів, їх сімей і гостей музичні, літературні та сімейні вечори, дитячі свята, вистави, запрошувати фахівців з різних наук для читання лекцій тощо, 8 лютого 1912 р. Волинське губернське у справах про товариства присутствіє ухвалило: оскільки проєктований “Рівненський польський громадський гурток” передбачав об’єднання осіб польського походження на ґрунті їх виключно національних інтересів, що могло б призвести до поглиблення початків національної неприязні та відособленості, відмовити в його реєстрації. З таким ж формулюванням заборонялась діяльність і інших громадських організацій: “Житомирського польського жіночого гуртка”, бо мета була спрямована на культурно-освітній розвиток поляків і об’єднання їх на ґрунті виключно національних інтересів.⁴⁸

Ми бачимо, що становище поляків було досить скрутним, оскільки зокрема через польські повстання в ХІХ столітті російська влада вбачала небезпеку для імперії, тому проводила досить агресивну політику стосовно польського населення: закривалися школи, католицькі общини, і так далі. Характерною була і наявність кримінальної відповідальності за організацію таємних закладів освіти. Паралельно такі заклади існували, зокрема, за підтримки римо-католицької церкви, яка займала провідну роль у розвитку культурного та освітнього середовища поляків у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Разом з тим створювалися культурно-просвітницькі товариства, що займалися культурно-просвітницькою діяльністю.

Висновки до розділу.

У цьому розділі було розібрано становище національних меншин, зокрема, поляків, євреїв, німців та чехів, що мешкали на території Волині. Слід відмітити головні аспекти, що є притаманними для всіх етнічних груп, а саме:

⁴⁸ Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

російський царизм намагався русифікувати та асимілювати етнічну групу, що проживала Волині без винятку. Вводилося обов'язкове вивчення російської мови.

Найбільше це проявляється у відношенні до поляків, причиною цього є низка польських повстань, спрямованих на здобуття незалежності від Російської Імперії та її дискримінаційної політики до польського населення Волині. Так, закривалися заклади освіти, римо-католицькі костели та общини. Паралельно з цим відбувалися переслідування польської інтелігенції, яка, до речі, була найбільш активною у Волинській губернії. Найбільш радикальний період протистояння припадає на другу половину XIX століття і до 1905 року, коли у наслідок Революції поляки отримали певні пом'якшення.

Що стосується чехів, німців та євреїв – царизм намагався взяти під контроль культурні та освітні процеси цих етносів, проте цей контроль був дещо слабшим порівняно з поляками. Євреї мешкали своїми общинами, які були закритими від зовнішнього впливу. Єврейське населення дотримувалося традиційних поглядів на власну освіту та культуру, та неохоче йшло на зміни, нав'язані царизмом, проте російська влада все ж таки внесла певні корективи в освітній процес євреїв.

Що стосується чехів, вони також були відносно соціально закритими від зовнішніх впливів. Проте активно впроваджували зміни з боку російської влади. Паралельно з цим вони займалися культурними справами, що розвивало як і чеську культуру, так і мало вплив на українські культурні процеси на Волині.

Німці були найбільш релігійними серед розглянутих етносів, якісна освіта передбачалась їхніми протестантськими поглядами. Школа, церква освіта мали величезний вплив на національну свідомість німецького населення, в традиції та освітній процес якого російська влада мала мінімальний вплив.

РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, БРАТСТВ ТА ОКРЕМИХ ДІЯЧІВ У РОЗВИТОК ВОЛИНИ

Окреме місце у системі освіти та культурного розвитку посідала церковна (релігійна) освіта та православні братства. Особливе місце у процесі становлення та розвитку релігійної освіти в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. займала Волинь, що обумовлювалося специфічними умовами розвитку освіти цього регіону. Значну роль у запровадженні релігійної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. поряд із державними діячами відіграло православне духовенство, завдяки якому було створено не лише мережу релігійно-освітніх закладів, але й певною мірою визначено її зміст.

3.1. Загальна характеристика культурно-просвітницьких організацій, братств та окремих відомих діячів Волині.

У 1863–1864 рр. нове піднесення польського національного руху охопило терени Королівства Польського, Литви і частково Білорусі та Правобережної України. Відродження українського руху, а також польське повстання в очах російської влади виглядали як найбільша загроза його пануванню. Офіційні російські урядові кола почали обголювати «південноруський сепаратизм», створений «змовою поляків». Політична далекоглядність російського царизму віднайшла себе в розумінні, що розвиток масового українського руху не тільки становить серйозну загрозу територіальній цілісності Російської держави, а й завдає відчутного удару російській ідентичності, простіше кажучи, підриває підвалини самої імперії. Влада проводить низку заходів щоб закріпити свої позиції у західному та південно-західному регіонах Росії. Серед цих заходів була й активізація церковного братського руху в лоні православної церкви. За допомогою церковних братств та під їх пильним наглядом уряд передбачав виховувати в населення почуття вірності Російській православної церкві, правлячій династії та самодержавному режиму. Царизм усіляко сприяв організаційному оформленню православних церковних братств.⁴⁹

⁴⁹ Сажок О. В. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Оксана Василівна Сажок. // РОЗДІЛ І. Історія

Це й стало початком нового етапу в церковному братському русі, якому надавалася місія носія великодержавницької теорії про спільність території та історії східнослов'янських народів. Братства мали виступити носіями ідеї «самодержавства, православ'я та народності». Олександр II затвердив «Основні правила для заснування православних церковних братств» 8 травня 1864 р. Ці правила описували основні аспекти, якими мали керуватися братства, що поновили або розпочали свою діяльність. Відповідно до 7-го пункту «Правил» не дозволялося робити ніяких відступів від них. Від часу оголошення цього закону простежувалася пряма залежність між відродженням давніх та виникненням нових братств у західних губерніях і повсякчасним поширенням подібних організацій у Російській імперії загалом.⁵⁰

Отже, за «Правилами» 1864 р. православними братствами називалися об'єднання православних осіб різних станів, які покликані були служити потребам православної церкви через здійснення церковного благоустрою, благодійницьку, місіонерську та духовно-просвітницьку діяльність. Окреслені завдання братства виконували настільки, наскільки в них вистачало ресурсів. Церковний благоустрій виявлявся у безпосередній допомозі православним церквам: братства мали дбати про урочистість богослужінь і церковних процесій. Благодійницька робота братств була спрямована на вирішення нагальних проблем матеріально не забезпеченої верстви православного населення..⁵¹

За урядовими настановами місіонерське завдання братств полягало передусім у «наверненні в істинну віру іновірців», братства також мали повертати в лоно православної церкви тих, хто її покинув, та усіляко протидіяти поширенню «іновірства», розкольництва, сектантства тощо. Виконання цього завдання зумовлювалося національно-релігійними особливостями конкретного регіону Російській імперії, у якому діяло братство.

України. – 2013. – №21. – С. 33–38

⁵⁰ Там само

⁵¹ Сажок О. В. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Оксана Василівна Сажок. // РОЗДІЛ I. Історія України. – 2013. – №21. – С. 33–38

Зокрема, запобігати поширенню церковного розколу зобов'язувалося братство, засноване 1866 р. у Саратові. Особлива роль відводилася братствам у західних губерніях Російської імперії, які мали знищити сліди впливу уніатської традиції на духовне життя українського населення, активізувати свою роботу проти «латинсько-польської пропаганди». Праобразом для них слугували їхні відомі попередники, такі як Київське Богоявленське, Львівське Успенське православні братства, що виникли при церквах і монастирях у XVI–XVII ст. на українських та білоруських землях як міцна опора у боротьбі проти католицизму та унії.⁵²

Головне із завдань, закладених у братські обов'язки, – духовне та культурне просвітництво. Це охоплювало значний обсяг робіт, що зумовлювалося низкою обставин, які склалися в суспільному житті Російської Імперії. До скасування кріпацтва рівень письменності в Російській імперії був дуже низький. На початку 60-х років XIX ст. самодержавна Росія стояла на порозі кардинальних змін та зрушень у системі освіти. Розпочата модернізація суспільства визначала гостру потребу в піднесенні загальної освіти та культури народу; зрештою, тільки за таких умов можна було запровадити передові технології, ефективніші форми організації праці. Деякі братства отримували фінансову допомогу від імператора та інших членів царської родини, а також від Синоду. У 1873 р., він виділив по 250 рублів вісьмом братствам західних губерній на підтримку шкіл.⁵³

У другій половині XIX ст. цьому напрямові братського подвижництва відводилася особлива роль у системі русифікаційної політики самодержавства. Тому братським православним організаціям доручалося надавати посильну допомогу в заснуванні та облаштуванні шкіл, сприяти їхньому функціонуванню й розвитку, підтримувати церковні хорові колективи, посилювати масову культурно-виховну роботу серед різних вікових груп, приділяти увагу книгорозповсюдженню, книговидавничій і бібліотечній справі. Так, на теренах

⁵² Сажок О. В. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Оксана Василівна Сажок. // РОЗДІЛ I. Історія України. – 2013. – №21. – С. 33–38

⁵³ Там само

Волинської губернії у другій половині XIX ст. функціонувала розвинена мережа братських об'єднань. У 1862 р. М. Коялович стверджував, що в західних єпархіях Російської імперії збереглися близько 1000 братств; він відзначав помітну їх кількість на Волині. За його власними спостереженнями, переважно вони виконували вузькообрядові функції.⁵⁴

Одним із чудових прикладів православних братств є Шепетівське Архангело-Михайлівське братство. 17 жовтня 1893 р. у містечку Шепетівці Заславського повіту при місцевій Архангело-Михайлівській церкві було урочисто відкрите церковне православне братство. Його статут затвердив архієпископ Волинський і Житомирський Модест 16 грудня 1892 р., який сприяв розгортанню братського руху на території Волинської єпархії. Цим статутом описане значне коло культурно-просвітницьких завдань, а саме: сприяти поширенню релігійно-моральних норм, духовного просвітництва; докладати зусиль для пошуку засобів для розвитку шкільництва в парафії, підтримання церковного хору, відкриття народної читальні, облаштування церковної книгозбірні. Заручившись підтримкою високопосадовців та представників інтелігенції, братство вирішило розпочати проведення циклу народних читань. Для цього було виписано декілька назв періодичних видань, придбано чимало книг та брошур, що згодом увійшли до бібліотечного фонду братства. Організація таких масових заходів відбувалася згідно з «Правилами для проведення народних читань у губернських містах». У Російській імперії подібні заходи проводили спеціальні комісії або комітети, а також приватні особи, товариства народної освіти, благодійні організації, церковні братства та Попечительство, комітети народної тверезості.⁵⁵

Культурно-просвітницька діяльність Архангело-Михайлівського братства мала визначальне значення для задоволення все вищих запитів мешканців

⁵⁴ Сажок О. В. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Оксана Василівна Сажок. // РОЗДІЛ I. Історія України. – 2013. – №21. – С. 33–38

⁵⁵ Сажок О. В. Культурно-просвітницька діяльність Шепетівського Архангело-Михайлівського братства в 1890-х рр / Оксана Василівна Сажок. // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – 2013. – №12. – С. 41–46.

Шепетівки в книзі та знаннях. Братські просвітницькі масові заходи не лише сприяли підвищенню рівня освіченості та духовності місцевого населення, а й відчутно пожвавлювали різні сфери проявів культурного життя свого містечка. За умов цілковитої відсутності на теренах Російської імперії спеціальної мережі державних бібліотек внесок цього православного братства в розгортання бібліотечної справи у населеному пункті, досить значний.⁵⁶

Представляє інтерес справа про надання 1891 р. Володимир-Волинському Свято-Володимирському православному церковному братству дозволу здійснювати розкопки давніх погостів міста і його околиць. 15 січня 1891 р. на адресу імператорської Археологічної комісії надійшов лист від голови братства О. Дверницького. У ньому йшлося про історію створення і мету діяльності братства, його зусилля щодо збору пам'яток, “які мають серйозне значення не стільки в археологічному, скільки в політичному відношенні, як фактичні докази давності православ'я і російського панування в західному краї, що так вперто оспорується латинським духовенством”. Підкреслювалося, що для збільшення колекції пам'яток і взагалі для розширення власних досліджень братство вважає за доцільне провести археологічні розкопки на місцях розташування давніх церковних споруд. Відповіддю імператорської Археологічної комісії став відкритий лист від 21 березня 1891 р. за № 250 про надання Свято-Володимирському братству права проводити у 1891 р. розкопки в межах міста і Володимир-Волинського повіту з обов'язком представляти комісії звіти або щоденники проведених досліджень, а також поряд з описом всіх знахідок – найцінніші і найцікавіші з віднайдених предметів.⁵⁷

Окрему увагу заслуговує діяльність Волинського товариства сприяння вихованню дітей з відділом їхнього захисту. Загальні збори цього товариства відбулися 27 серпня 1900 року, на яких було обране правління (В. Ногайський – голова, К. Роше – товариш голови, М. Місяць – секретар і скарбник). Згідно зі

⁵⁶ Сажок О. В. Культурно-просвітницька діяльність Шепетівського Архангело-Михайлівського братства в 1890-х рр / Оксана Василівна Сажок. // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – 2013. – №12. – С. 41–46

⁵⁷ Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині XIX – початку XX ст. / С. В. Гаврилюк. // “Архіви України”. – 2020. – №4. – С. 207–218.

статутом цього товариства фінансові надходження склалися з членських внесків, з коштів від проведення концертів, вистав, танцювальних вечорів, лекцій, а також від підписних книг, продажу макулатури, громадських пожертвувань. Досить вдало проводила благодійні концерти, вистави, вечори К. Роше, а доктор М. Скомаровський успішно читав лекції для дітей та юнацтва. Протягом 1900 року відбулися засідання правління, на яких розглядалися питання відкриття денних дитячих притулків, поділу міста на ділянки з метою організації притулків, а також ішлося про умови успішного проведення благодійних акцій товариством.⁵⁸

Попередні розрахунки засвідчили, що для влаштування та утримання одного денного притулку для дев'яти дітей віком від 2 до 8 років необхідно було мати біля 750 руб. на рік. На початку 1901 року було створено комісію діляничних попечителів у складі 28 осіб, які дослідили найвіддаленіші та найбідніші райони міста. З цією метою місто Житомир було розділено на 35 ділянок з описом меж кожної. Комісія дійшла висновку, що значна кількість дітей проживає з батьками у жахливих умовах (вогких приміщеннях, мерзнуть і страждають від голоду). Правління товариства прагнуло покращити життя таких дітей: багато з опікуваних дітей отримали пожертвовані одяг та взуття.⁵⁹

Також товариство влаштовувало безпритульних і покинутих дітей до майстерень, де ті забезпечувалися білизною, одягом, взуттям. У цьому ж році товариство відкрило перший притулок для 10 дітей, але поступово число відвідувачів зросло до 30. Діяльність товариства була помічена багатьма житомирцями. Як наслідок, почали збільшуватися пожертвування заможних громадян грошима та натуральною продукцією. З покращенням матеріального стану товариства, правління вирішило відкрити ще один притулок.⁶⁰

На Волині функціонувала значна кількість товариства, що займалися опікою малозабезпечених учнів гімназії, такі товариства здійснювали

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

⁶⁰ Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / проф. Левківського М.В. – Житомир: 2011. – 630 с.

різноманітні форми допомоги. Зокрема, Товариство опіки малозабезпечених учнів Холмського технічного залізничного училища надавало допомогу учням у вигляді пошиття одягу, взуття, видачею коштів на проїзд, а також на ліки найбільш бідним учням. В окремих випадках товариство надавало грошову допомогу на оплату за навчання. Так на кошти товариства (8064 руб. 96 коп.) утримувався гуртожиток на 58 учнів. Для збору коштів товариством організовувалися різноманітні проекти. Також було домовлено з Російським товариством любителів драматичного та музичного мистецтва влаштувати спектакль у приміщенні міського зібрання.⁶¹

Також на особливу увагу заслуговує діяльність громадського діяча активіста та історика-Юзефа Ігнація Крашевського. Він народився у Варшаві, в шляхетній родині 28 липня 1812 р. Ю. І. Крашевський відзначився не лише літературною та історичною діяльністю, а й своїм вкладом в мистецтвознавство. Він цікавився джерелами з історії давнього мистецтва Волині, це і стало поштовхом до створення словників митців, історії пам'яток і мистецтвознавства. Перебування на Волині відзначилося активною громадською позицією. У Житомир Ю. І. Крашевський перебрався у 1854 році та приділяв значну увагу міським справам та проблеми міста. Він хотів покращити життя міста, саме тому посів посаду почесного попечителя шкіл місцевого театру та почесного попечителя Житомирської чоловічої гімназії, що дало йому змогу активно реалізувати свої ідеї із захисту та реформування даних закладів⁶²

Ю. І. Крашевський ставився ретельно та відповідально до своїх службових обов'язків. Так, перебуваючи на посаді попечителя, він активно займався вдосконаленням навчальних програм, створював та впроваджував нові методики викладання окремих предметів, також займався атестація викладачів і брав участь у їхньому екзаменуванні. Також слід зазначити, що він

⁶¹ Там само

⁶² Кутузова Г. Культурно-просвітницька діяльність Ю. Крашевського на Волині [Електронний ресурс] / Г. Кутузова // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/byS5f1I>.

займався формуванням культурного та освітнього середовища Житомира, та будучи куратором гімназії, Крашевський здійснював благодійну діяльність, яку спрямував на допомогу учням гімназії. На утриманні родини Крашевських завжди знаходились декілька гімназистів.⁶³

З метою забезпечити та покращити естетичний та культурний розвиток молодого покоління, Крашевський був ініціатором введення музичних та літературних вечорів, мистецтвознавчих занять. Разом з тим Крашевський організовував музичні вечори у своєму будинку, на яких особисто грав на фортепіано. Крім митців-аматорів у Житомирі виступали і професійні трупи та виконавці. Так, у 1857 році у Житомирі перебував відомий скрипаль, композитор і педагог А. Коптський. Він, за проханням Крашевського, 22 березня 1857 року виступив з благодійним концертом для бідних учнів Житомирської гімназії.⁶⁴

Друга половина XIX – початок XX століття, без сумніву, є важливим періодом у розвитку української культури, зокрема, літературна творчість та книгодрукування. Більшість українських письменників підтримували український визвольний рух, та своїми творами вони мотивували український народ на боротьбу проти гноблення. Важливе місце у вивченні розвитку Волині, та культурно-освітнього середовища є краєзнавство. Окремо слід відзначити внесок у народознавче вивчення Волині П. А. Чубинським, який об'їздив усі повіти Волині, та зібрав народні звичаї, обряди, традиції, повір'я та прислів'я, а також інші культурні та духовні перлини Волинського краю, та об'єднав їх у своїй праці "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край". На початку XX століття завершилося становлення краєзнавства Волинського краю. Це підтверджується виданням п'яти томів "Трудов общества исследователей Волыни", у яких розгорнуто викладаєно історичний, географічний, етнографічний й інші напрямки краєзнавства.

Досить цінним матеріалом є напрацювання Олени Пчілки, яка досліджувала різновиди народної творчості, так у 1876 році вона видала у

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само

Києві працю «Український народний орнамент», у ній було зібрано усі зразки та типи орнаментів на писанках, тканинах, та найбільше всього було зображено зразків волинських вишиванок.

Характеризуючи розвиток літератури того часу, неможливо оминати діяльність Лесі Українки, Леся Українка – Лариса Косач, народилася 25 лютого 1871 року у Новоград-Волинському, згодом її сім'я перебралася до Луцька, а потім до Ковельського повіту, у село Колодяжне. Також варто зазначити, що сім'я Косачів була знайома з великою кількістю видатних діячів української культури. Вони підтримували тісні контакти з М. П. Старицьким, М. В. Лисенко, окремо потрібно відмітити тісні контакти сім'ї Косачів з Іваном Франком. Проживання сім'ї Косачів у Колодяжному мало вагомий вплив на розвиток давнього села, оскільки Леся Українка навчала грамоти сільських жителів, зокрема дівчат, адже школи в селі не було, також кожного року вона організовувала Шевченківський вечір, вистави, в організації яких брала участь сама поетеса. Слід відзначити, що Леся Українка захоплювалися фольклором та етнографією, окремо потрібно відмітити те, що у творах Лесі Українки досить часто описується природа та побут Волинського краю. Важливо фольклорну роботу Леся Українка провела разом зі своїм братом Михайлом у Колодяжному, де вона мешкала, там вона записала багато пісень, а увесь зібраний матеріал вона передала для М Лисенка.

М. Коцюбинський в період з 1897 по 1898 роки працював в житомирській газеті «Волинь». В цій газеті він публікував свої статті, де порушував тему соціальної несправедливості, насильства,, демонстрував тяжке становище робітників і селян, народних вчителів, та критикував самодержавний лад. Багато дослідників вважають, що саме завдяки Коцюбинському газета стала популярною, адже інколи не вистачало примірників. В історію української літератури Коцюбинський увійшов як майстер психологічної прози. Видатними його працями є «Fata Morgana», «Що записано в книгу життя», «Тіні забутих предків». Усі його твори містять елементи характерного стилю Коцюбинського – неоромантизму.

Ще одною відомою постаттю літературного життя Волині є Г. Мачтет, який народився 15 вересня 1850 року у місті Луцьк. Починаючи з 70-х років XIX століття письменник починає займатися літературною діяльністю, його першим твором є „Прерія і піонери“, що був надрукований у 1874 році, в газеті «Неділя» Згодом його ім'я стало відомим у демократичному середовищі України, також більшість творів цього письменника була сконцентрована на українських та історичних побутових матеріалах.

Окреме місце займає постать Уласа Самчука, який займався на початку XX століття творчістю на Волині також він відомий як „Український Гомер“. Народився Самчук в селі Дермані Здолбунівського району. Праця письменника „Волинь“, за своїм змістом є літописом історії селянства кінця XIX початку XX століття. Також Улас Самчук був представлений на здобуття Нобелівської премії. Також відомими є волиняни: Олекси Стефановича, що походить з села Милятина, однією з найбільш відомих поетів української еміграції в Америці є Оксана Лятуринська, що народилася під Кременцем.

Починаючи з XVI століття Волинь стала осередком книгодрукування, тут слід згадати друкарні Івана Федорова в Острозі, а також в Дермані, Почаєві, Луцьку. Характерною особливістю волинських друкарень є те, що вони були спрямовані на задоволення релігійних потреб населення, саме тому зазвичай вони відкривалися при монастирях. Окремої уваги заслуговує Почаївська друкарня, яка після приєднання Волині до Російської імперії, не була закритою, а продовжувала своє функціонування. Одним з найвідоміших та найважливіших творів, що друкувалися в Почаївській друкарні є «Волинські Єпархіальні відомості», що виходили з 1867 року по 1907. Кожний випуск поділявся на дві частини. Перша була офіційною, та містила в собі розпорядження церковної влади, інформації про переміщення священників та низку статистичну інформацію. Проте більшого значення мала неофіційна частина, що містила інформацію переважно з церковної історії регіону, краєзнавчі описи. ⁶⁵

⁶⁵ Ісаєвич, Я. Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці / Ярослав Ісаєвич // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – 2011. – С. 7-22.

Не менш важливий внесок у розвиток волинського краєзнавства припадає на діяльність етнографа В. Г. Кравченка. У кінці XIX століття він потрапив до Житомира. Там він взяв участь у створенні Волинського наукового товариства та його етнографічної секції, також він домагався відкриття краєзнавчого музею та працював на створення методики етнографічних досліджень. Також із культурно-освітньої історією Волинського краю пов'язане ім'я українського історика та богослова Андрія Хойнацького, з богословських та історичних праць якого можна виділити низку праць, присвячених історії Волинського краю. До прикладу, науковець детально досліджує історію православ'я на Волині, а також різноманітні обряди, проблематику уніатства, до того ж приділяючи увагу історичним й політичним аспектам питання.

Говорячи про краєзнавчі дослідження Волинського краю, потрібно згадати також ж Федора Кіндратович Вовка, оскільки цей вчений був досить рідкісний особистістю, був антропологом, етнографом. Археологом. В 1906 році він повернувся до Росії після перебування за кордоном, він читав курс лекцій у Петербурзькому університеті та брав активну участь у розбудові епічного відділу Російського музею імператора Олександра III.

Він охарактеризував матеріальну та духовну культуру Волинського краю та українського народу в цілому, посилаючись на численні матеріали. Також він уперше запропонував поділ на історичне топографічне руйнування, де окремою одиницею є Волинь, також він відвідав Волинь у 1907, 1909, 1914 роках.⁶⁶

3.2. Діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі.

В XIX ст. православні братства прийняли нового окрасу – не оберігати православ'я, а поширювати його. Їхня діяльність розгорталася в різних напрямках, зокрема, релігійно-просвітницькому, місіонерському, благодійному. У 1893 р. у західних губерніях Росії нараховувалося 159 братств, в тому числі на Волині у 1901 р. їх було 29. Кирило-Мефодіївське братство виникло в Острозі в 1865 р. Завдячувати створенню Кирило-Мефодіївського братства ми

⁶⁶ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – 385с.

маємо Блудову Дмитру Миколайовичу. Перед смертю граф Д. М. Блудов говорив своїй дочці Антоніні: «Надеюсь, что устроятся училища, это моя последняя мысль, мое последнее желание, мой последний план». Заповіт батька вдалося втілити в життя дочці – відомій письменниці, просвітниці, Антоніні Дмитрівні Блудовій. Вона, завдяки допомозі від своїх друзів, представників інтелектуальної еліти Російської держави та місцевої інтелігенції, створила в Острозі Кирило-Мефодіївське братство, опікункою якого, за указом Олександра II, стала сама ж графиня. Найголовнішою метою діяльності братства було відродження в західному краї православ'я і російської народності та очищення, ґрунту православ'я від всякого нашарування.⁶⁷

22 жовтня 1865 р. на зібранні братства вирішили побудувати у приміщенні ліквідованого капуцинського монастиря братський православний храм, відкрити лікарню, початкову школу з одним класом навчання Закону Божого, російської і слов'янської мов, арифметики і географії. 26 жовтня відбулися ще одні збори братства, на яких був підписаний статут, визначені завдання та сформульовані умови діяльності братства. На зібранні вирішили, що крім початкової школи, відкрити в пам'ять Д. М. Блудова училище для дівчат православного віросповідання, переважно для дітей духовенства Острозького благочиння.⁶⁸

Передбачалося викладати науки як у вищих жіночих училищах-гімназіях. На зборах було обрано відповідальних по догляду за хворими, за школою, для завідування бібліотекою. Також ухвалили зобов'язати членів братства безкоштовно допомагати всім хворим консультаціями і ліками, мати список бідних і сиріт православного віросповідання Острозького благочиння, відвідувати їх і допомагати морально і матеріально, братство мало піклуватися

⁶⁷ Жуковська Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.) / Людмила Жуковська. // Острозький краєзнавчий збірник. – С. 118–123.

⁶⁸ Там само

виключно за російських православних, оскільки католицьке і єврейське населення має всі необхідні матеріальні засоби.⁶⁹

Таким чином, мова йшла про створення релігійно-просвітницького комплексу кожний компонент якого був орієнтований на розвиток православ'я в краї. Особливу увагу графиня приділяє відкриттю при братстві жіночого училища, про яке мріяв покійний батько, в якому б «русские девушки» могли здобувати освіту на основі православної віри. Офіційна назва закладу: «Жіноче графа Д. М. Блудова училище». На навчання в яке приймали дівчат з різних верств населення виключно православного віросповідання віком від 6 до 15 років – до першого класу та від 18-20 років – до вищих двох класів. Училище мало три дворічних класи і четвертий однорічний. Семирічне навчання прирівнювалося до освіти жіночих гімназій. Паралельно, при училищі функціонувала школа грамотності,. Головним завданням цієї школи була підготовка дівчат до вступу у жіноче училище, ця школа була повністю підпорядкована училищу.⁷⁰

У 1869 р. братство відкрило Міклашевське училище в с. Міклашах Острозького повіту, воно за своїм типом було церковноприходським училищем. Значна увага приділялася викладанню Закону Божого. До того ж , викладалися слов'янська мова, читання, письмо, арифметика, ремесло. Всього за час свого існування з 1869 по 1915 рр. в училищі навчалися 1820 хлопців та 12 дівчат. Закінчили курс 101 хлопців і 5 дівчат. Ядром Кирило-Мефодіївського братства була церква. Після отримання 19000 руб. від російського імператора у 1866 р , розпочалася перебудова костелу капуцинського монастиря на храм святих Кирила і Мефодія. Цей храм був освячений 10 жовтня 1866 року під час урочистого богослужіння, також служба у храмі відбувалися кожен суботу, а також ж під час неділі та святкових днів. Не менше важливим є те, що церква

⁶⁹ Жуковська Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.) / Людмила Жуковська. // Острозький краєзнавчий збірник. – С. 118–123.

⁷⁰ Там само

відігравала важливу роль у релігійному та просвітницькому у житті ті місцевих жителів та учнів училища.⁷¹

Організація діяльності бібліотек та народних читань була важливою складовою діяльності братства. Бібліотека при братстві розпочала своє формування у 1805 році. Вона включала в собі з 759 назв окремих творів в 1300 томах і 125 примірників періодичних видань в 1185 томах. Особливе значення у колекції цієї бібліотеки посідали наступні книги: Євангелія з Апостолом, що була надрукована у першій друкарні за часів князя Костянтина Острозького, Острозька Біблія, богослужбові й навчальні книги Св. Писання, всього 449 примірників. За сприяння Острозького братства було відкрито притулок та лікарню.⁷²

Також, починаючи з 1805 р. представники Острозького братства розпочали процес облаштування під свої потреби будівель католицького капуцинського монастиря. Саме тут Братство розмістило жіноче училище імені графа Д. М. Блудова, яке вони заснували того ж року. На базі училища було відкрито бібліотеку яка існувала з метою забезпечити необхідною літературою увесь навчальний процес. Фінансування діяльності цієї бібліотеки стало постійним, завдяки щорічним видаткам Острозького братства. Завдяки тому, що Братство володіло капіталом до 60 тисяч рублів, воно стало найбагатшим братством по всій Волині. Завдяки цьому Братство могло дозволити собі купувати усі необхідні матеріали для своєї діяльності та навчального процесу. Паралельно з придбанням книг та періодики за свої кошти бібліотека училища утримувала значні колекції книг та окремі видання від юридичних та фізичних осіб. Наприклад, 1866 р. від господарського управління Синоду до бібліотеки надійшло 449 підручників та богослужбових книг, а 1869 р. Міністерство

⁷¹ Жуковська Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.) / Людмила Жуковська. // Острозький краєзнавчий збірник. – С. 118–123.

⁷² Там само.

народної освіти поповнило бібліотечний фонд братського училища географічними картами й атласами.⁷³

Характерною особливістю бібліотек при навчальних закладах в Російській імперії було те, що в них була наявна структуризація фондів, які формувалися враховуючи потреби її користувачів, зокрема учнів та вчителів. Починаючи з другої половини ХІХ століття, така структуризація була встановлена особливою інструкцією Міністерства народної освіти, в якій йшлося про поділ бібліотеки на два типи: фундаментальна для вчителів та навчання для студентів.

Викладацька частина фонду бібліотеки забезпечувала професійні потреби викладацького складу і включала в собі фахові твори, наукову періодику, методичні та педагогічні рекомендації. 1910 р. в цій частині фонду налічувалося 2952 примірники різних видів видань, в учнівському фонді — 3057 примірників. Фонд щороку невпинно зростав, 1915 р. в ньому зберігалось вже 7181 примірник (2884 назв)]. Оплативши навчання учень мав право користуватися літературою та фондами бібліотеки. До речі, така практика застосовувалась не у всіх навчальних закладах. Наприклад, в училищі Юзівського Свято-Преображенського церковного братства учні мусили оплачувати доступ до бібліотеки окремо..⁷⁴

1868 р. Острозьке братство заснувало в с. Брикові Кременецького школу для хлопців, а 1869 р. в селі Миклашах Острозького початкове училище з ремісничим відділенням. Члени братства ретельно дбали про належне забезпечення фондів бібліотек при своїх навчальних закладах. Це підтверджує низка витягів з прибутком витратних книг, зокрема, у травні 1876 р. для бібліотеки Миклашського училища братчики придбали книг на 7 рублів 50 копійок. Купувалась навчальна література для вивчення дітьми закону Божого, слов'янської мови, арифметики тощо. Обидві бібліотеки належали до спеціального типу бібліотек. Виходячи з типу й виду бібліотек, які створило

⁷³ Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Кирило-Мефодіївського братства. / О. В. Сажок. – С. 80–91.

⁷⁴ Там само.

Острозьке Братство, фонди були навчальними та багатогалузевими за змістом. 1875 р. Жіноче училище ім. графа Д. М. Блудова та 1901 р. училище в Миклашах стало підпорядковуватись Міністерству народної освіти, проте братство фінансово підтримувало ці навчальні заклади та брало участь у поповненні їхніх бібліотечних фондів. Вже починаючи з 1865 р на користь новоствореного братства відбувалися пожертви книг та періодики, у той же час братство почало формувати свій бібліотечний фонд, до цього фонду входили здебільшого релігійна література та періодика.⁷⁵

Найважливішими в колекції бібліотеки братства стали український першодруки. Слід зазначити, що у бібліотеці жодного іншого братства Волині такі книги не зберігалися, проте декілька Волинських братств збирали стародруки, щоб поповнити свої музейні колекції. Особливістю бібліотеки Острозького братства було те, що ця бібліотека призначалася виключно для членів цього братства, що було неприйнятним для інших православних братств Волині. Отже, обмежене коло користувачів бібліотеки Острозького братства давало змогу збирати в її фонді рідкісні та цінні видання.⁷⁶

На початку 80-х рр. XIX ст. Михайло Похвіснєв подарував бібліотеці примірник першої повної слов'янської Біблії, Острозької Біблії. Ця книга була надрукована у 1581 році Іваном Федоровим, та є найважливішою серед усіх стародруків Острозької друкарні, окремо потрібно зазначити участь в збагаченні фонду бібліотеки братства для А. Д. Блудової, зокрема це підтверджують її листи. Так, у листі від 1867 р. до П. В. Лисенка Антоніна Дмитрівна наполягала неодмінно звітувати їй про отримані протягом року книги. Як відомо, Київська археографічна комісія шукала, збирала, зберігала та видавала історичні джерела. Тому те, що братська бібліотека отримувала видання Київської археографічної комісії, які спиралися на міцний документальний фундамент, дуже багато важило для ознайомлення острозької братської спільноти з минушиною краю. Фонд братської бібліотеки мав свою внутрішню

⁷⁵ Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Кирило-Мефодіївського братства. / О. В. Сажок. – С. 80–91.

⁷⁶ Там само

упорядкованість. Спочатку він ділився за змістом і видами видань на чотири відділи. Зі збільшенням обсягу фонду десь на межі XIX і XX ст. виникла потреба виокремити ще чотири відділи за цими самими ознаками та додатково — за мовою видань. Зазвичай волинські церковні братства організовували безкоштовні публічні читання, натомість Острозьке Кирило-Мефодіївське братство не готувало таких масових заходів для острожан. У його першому статуті було навіть прописано заборону проводити платні літературні читання, котрі розглядалися як світські розваги, що суперечили духу церковного братства.⁷⁷

На початку XX ст. було запроваджено недільні читання для учениць старших класів училища. Щонеділі протягом години директор училища Федір Порфирійович Кутневич, який, імовірно, виступив ініціатором такого нововведення, зачитував твори зарубіжної літератури, а вчитель російської мови — щось з доробку вітчизняних письменників. Подальшому розвитку всіх братських інституцій завадило польське панування, за Ризьким договором Західна Волинь увійшла до складу Польщі. На підставі розпорядження президента Польської Республіки 25 червня 1929 р., Острозьке Кирило-Мефодіївське братство офіційно припинило існування. Острозьке церковне Кирило-Мефодіївське братство відіграло вирішальну роль у розвитку культурного та освітнього середовища Острога, та околиць. Оскільки члени братства активно займалися розвитком освіти, відкривали училища та заклади освіти. Також братство займалося формуванням бібліотечного фонду, зокрема із рідкісних видань та приватних колекцій, зокрема від Київської Археологічної комісії. Слід зазначити, що такого успіху Кирило-Мефодіївське братство досягнуло завдяки капіталу засновників братства, які мали можливість фінансувати діяльність братства повною мірою.

⁷⁷ Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Кирило-Мефодіївського братства. / О. В. Сажок. – С. 80–91

3.3. Діяльність Братства ім. князів Острозьких.

У 1908 році в Острозі, в честь 300-річчям з дня смерті князя В. К. Острозького було створено Братство імені князів Острозьких, що стало одним із живих символів відродження Волині, її захист православ'я і українського народу. Перші збори Братства, що були установчими, повелися в лютому 1909 року. 24 травня 1909 року було оприлюднено статут, а вже 24 серпня, Братство розпочало роботу. Нещодавно в старовинному місті Острозі відбулася Всеукраїнська наукова конференція, що присвячувалась музейній, культурній та просвітницькій діяльності Братства імені князів Острозьких, а також краєзнавства і туризму. Головні аспекти діяльності члени Братства уклали у статуті. Його було затверджено Святим Синодом 18-29 квітня 1910 р. В першій його частині відображалось те, з якою метою створено Братство, про прославлення свого покровителя Федора, про добротність, якою Братство також мало намір займатись. В статуті детально розповідається про Богослужіння в дні, присвячені преподобному Федору, про те, що саме тоді воно має здійснюватися за архієрейським звичаєм, за участі міського та окружного духовенства. В другій частині статуту йдеться про фінансування діяльності Братства. Воно переважно здійснювалось шляхом пожертв та членських внесків. Тут же розповідається про права та обов'язки членів Братства.⁷⁸

Зокрема, говориться про те, що членами Братства можуть стати особи чоловічої та жіночої статі, незалежно від стану та звання, православної віри, жителі не лише Острога, а й інших міст. Головним попечителем Братства був Єпархіальний Архієрей Волинської єпархії. Члени Братства поділялись на почесних, дійсних (пожиттєвих та річних) і змагальників. Третя частина характеризувала управління справами Братства. Тут зазначено, що справами його діяльності керує Рада, яка складається з 10 осіб, голови і його заступника, настоятеля Собору і представниці зборів сестер Братства. Братство у всьому

⁷⁸ Хведась А. До історії музейної справи на Волині в 1921-1939 р.р. (На матеріалах архівів та музеїв Волинської, Рівненської та Тернопільської областей) / А. Хведась // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – Острог, 1994. – 145-146.

підпорядковувалось Архієрею Антонію. У своїй діяльності Братство імені князів Острозьких, окрім класичних і традиційних інтересів, що були притаманні тогочасним братствам, ставило за мету збереження та відбудову пам'яток Острога, а також братство ставило за мету розробити широку та об'ємну історичну й просвітницьку програму, основним ядром якої була освітня та культурна спадщина князів Острозьких та Острозької академії⁷⁹

Початком діяльності братства стали збори, що відбулися 21 червня та 15 липня 1990 року. На цих зборах було вирішено низку організаційних питань. Було обрано Раду Братства із 12 членів і створено ревізійну комісію. Головним попечителем Братства обрано отця Антонія, Архієпископа Волинського і Житомирського. Головою Ради став директор Острозької чоловічої гімназії Іван Кіндратович Окойомов. Заступник голови – настоятель Острозького Богоявленського Собору, протоієрей Юлій Іванович Гапонович. Слід згадати про того, хто був одним із найактивніших діячів Братства. Це був священник Михайло Тучемський. Безумовно, його участь в діяльності Братства ім. князів Острозьких була найвагомішою.⁸⁰

Спочатку діяльність братства полягала у проведенні наукових читань на історичні та краєзнавчі теми, також публікувалися популярні видання, зокрема про князів Острозьких, замок на місто Острог. Проте з 1910 року діяльність братства дещо змінилася, та набула більших масштабів: засновано давньосховище, бібліотеку, члени братства почали впорядковувати збірники стародруків, рукописних книг, архівних документів, нумізматичну колекцію, матеріали з археології, церковного мистецтва, пов'язані з епохою князів Острозьких. Такі колекції мали досить вагоме наукове та мистецьке значення, тому що її матеріали безсумнівно свідчать про приналежність волинської землі до європейської культури та цивілізації. Серед перших пам'яток — Острозька Біблія 1581 року Івана Федоровича (Федорова), подарована Свято-

⁷⁹ Хведась А. До історії музейної справи на Волині в 1921-1939 р.р. (На матеріалах архівів та музеїв Волинської, Рівненської та Тернопільської областей) / А. Хведась // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – Острог, 1994. – 145-146.

⁸⁰ Манько М. Михайло Тучемський // Острозькі просвітники XVI-XVII ст. – Острог, 2000. – С. 187-192.

Богоявленському собору Острога землевласником із Гощі Злотницьким, два підсвічники 1575 року князя Василя-Костянтина Острозького, печатка Острога 1700 року. Вони й нині зберігаються в острозькому музеї. Проте головна заслуга Братства у тому, що зберегло для нас архітектурну перлину XIV століття — Замок князів Острозьких. Під керівництвом волинського єпархіального архітектора Володимира Леонтовича, та завдяки благодійним внескам, ще до початку Першої світової війни було реставровано Муровану вежу. А 24 серпня 1916 року, в день преподобного Федора Острозького, у ній відкрили музей.⁸¹

Основними в музейних зібрання братства були колекції, що були зібрані за сприянням Михайла Тучемського, який став першим хранителем музею. Наступний етап роботи та діяльності братства був пов'язаний з відомим історичним діячем на Волині, Йосифом Новицьким, саме він займався справами братства після від'їзду Михайла Тучемського. Його діяльність у музеї мала вагоме значення для розвитку Братство імені князів Острозьких, тому що музей існував на добровільних засадах, також не вистачало людей, які могли б доглядати за музеєм на постійній основі, оскільки мали особисті справи. Й. Новицький розпочав археологічні розкопки, він хотів їх розширити, та дослідити подвір'я Миколаївської церкви і території навколо будинка Гельденберга, провести дослідження на Бельмазькому і Новоміському кладовищах з метою прочитання написів на плитах початку XIX ст. польською мовою. В червні 1919 р. Йосиф Новицький очолив новостворений Тимчасовий повітовий комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини, який повинен був реєструвати та заносити до каталогу пам'ятки, опікуватися музеєм. Й. В. Новицький висловлювався за необхідність складення описів надісланої старовини в подальшому, за нових надходжень, повинна була б збиратися вся необхідна інформація при них і складатися описи. Був створений інвентарний список експонатів, наукових матеріалів і майна Острозького історичного музею. В музеї було: в археологічному відділі – 468 предметів, в архіві – 1007,

⁸¹ Манько М. Михайло Тучемський // Острозькі просвітники XVI-XVII ст. – Острог, 2000. – С. 187-192

в історичному – 526, в художньому – 67, у відділі предметів культури – 183, у відділі нумізматики – 2549 та в природно – історичному – 1427. Також, в музей, завдяки клопотанням Й. В. Новицького, було взято 600 книг, які мали історичне значення та історико-художні речі із відділу реквізиції ревкому. Й. В. Новицький мав намір отримати дозвіл на передачу з Собору Острозької Біблії для доповнення музейної виставки і експонуванням. Проводилась велика робота щодо поповнення старих і створення нових експозицій.⁸²

Діяльність музею зупинилась через прихід польських військ у місто Острог у серпні 1919 року, а в музеї розмістили командування польської армії. Загалом міжвоєнний час був несприятливим для діяльності музеїв, оскільки Острог увійшов до складу Речі Посполитої важливу роль у цьому відіграла диктатура Юзефа Пілсудського оскільки він не вирізнявся толерантним ставленням до національних меншин і не католиків Особлива увага приділялась саме українцям, і православних волинян, греко-католиків Галичини. Діяльність Братства, яке завжди очолювали діячі православного віросповідання, поступово пішла на спад, його керівників було усунуто з посад, наукові дослідження припинилися. Після 1939 р. діяльність остаточно припиняється. Заснований Братством ім. князів Острозьких музей під різними назвами продовжував діяти, незважаючи на зміни державної влади. В 1981 р. на його основі був створений Острозький державний історико-культурний заповідник, якому нині належать три діючі музеї (краєзнавчий з історичним і художнім відділами, музей книги та друкарства, музей історії с. Вілія).⁸³

3.4. Волинь у дослідженнях Й. Новицького

Острожчина з давніх-давен славиться своїми талановитими дослідниками, які зробили великий внесок до наукової спадщини. Ще з давніх часів тут завжди активно вирувало наукове життя та потенціал. І хоч людина, якій присвячений цей підрозділ, не народилася в Острозі, його вклад до історії

⁸² Манько М. Михайло Тучемський (1872-1945) / М. Манько // Острозькі просвітники XVI-XVII ст. – Острог, 2000. – С. 187-192.

⁸³ Чорнобрива Н. Братство ім. князів Острозьких як центр краєзнавства на Волині на початку ХХ ст. / Наталя Чорнобрива. // Науковий блог НаУОА. – 2013

міста, розвитку та дослідження Острога є величезним. Усе своє життя він присвятив цьому місту, тому ми безумовно можемо вважати його острозьким дослідником. Слід зазначити, що діяльність Новицького не зовсім відповідає хронологічним рамкам дослідження, проте дослідницький внесок Новицького в історію Острога та Волині важко переоцінити, і цей внесок продовжує традиції розглянутого хронологічного періоду.

Автор багатьох праць, музеєзнавець, археолог, лектор, археограф і ще багато іншого можна говорити про Йосифа Владиславовича Новицького. Вчений, який активно себе проявив у багатьох галузях, людина, що завжди, незалежно від статусу лишалася щирою, мужньою та чесною. Жителі Острога більше знають його, як продовжувача справи Братства кн. Острозьких у створенні музею і подальшому його розвитку та перетворенню на історичний музей. Його ораторське мистецтво, мудрість притягувала слухачів та однодумців, чим він і запам'ятався багатьом. Народився цей відомий вчений 1 січня 1878 року в селі Сермаки, що у Подільській губернії у старовинній дворецькій сім'ї. На жаль про дитинство одного з найвидатніших дослідників Острожчини відомо дуже мало.

Йосиф Владиславович Новицький велику частину свого життя присвятив саме Острозькому краєзнавчому музею, проте це він встигав поєднувати з археологічними дослідженнями. Це було великим захопленням вченого, і все його життя ці дві справи перетиналися, як і наукова діяльність. На розкопки він витрачав багато часу. Вони проводилися по Україні, зокрема більшість в Рівненській області. А музейною діяльністю займався в Острозі.

Доволі багато нам відомо про Й. В. Новицького, як музеєзнавця. Про свою роботу у музеї він багато описував у власному щоденнику. І розпочинається його шлях з Острозького краєзнавчого музею. Після закінчення Московського археологічного інституту імені Миколи II Й. В. Новицький повертається в Острог. Вже через 2 роки після повернення, в 1919 році він очолює Тимчасовий повітовий комітет по охороні пам'яток мистецтва та старовини. Завданнями цього комітету були: реєстрація та опис

нових пам'яток; нагляд за старими пам'ятками та ліквідація їх руйнувань; повна опіка над Острозьким музеєм.⁸⁴

На засіданні 12 червня 1919 року «Заседания особой комиссии по организации научного историческо-архивного Отдела», Йосиф Владиславович виступає за необхідність складення описів старовини в майбутньому. Тобто при кожному новому надходженню до музею має збиратися уся інформація та складатися опис. Також була пропозиція змінити назву з історико-архівного відділу на науково-просвітницьку комісію. Проводилась робота по нормативному забезпеченню функціонування музею. Так, в липні 1919 року працівники Острозького музею, члени Братства імені князів Острозьких, розробили і надіслали до Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини відповідну тимчасову інструкцію з питань охорони пам'яток. В доданому до інструкції листі висловлювалися прохання зареєструвати її та надіслати на адресу музею аналогічні інструкції та розпорядження⁸⁵.

Наукова комісія мала бути реорганізована у окреме товариство м. Острога. Дане товариство буде мати свій статус і завдання. Для співробітників музею працювати було дуже важко. Складним було фінансове становище музею. Постійно не вистачало коштів. Їх бракувало навіть на купівлю експонатів, книг та забезпечення нормального функціонування музею, та і самі люди працювали у музеї майже безкоштовно. І варто висловити вдячність тим людям, що не припиняли працювати у такі важкі для музею часи. Відомо, що проводився аналіз музейної кореспонденції, в 1919 і було виявлено досить багато пошкоджень. Це супроводжувалося військовими діями на території міста, що розпочалися в травні 1919 року. Під час цього було знищено багато меблів, експонатів, активно тривала робота з відновленням у музеї руйнацій.

До серпня 1919 року проводилась активна робота за різними напрямками, поповнювалися старі, а також створювалася нові експозиції, багато уваги

⁸⁴ Завадська О. Зі щоденника Йосифа Владиславовича Новицького. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог: Вид-во НУОА, 2005. Вип. 1. С. 41-42.

⁸⁵ Атаманенко В. Наукова та музейна діяльність Й. В. Новицького // *Волинська книга : історія дослідження та колекціонування*. Острог, 2005. Вип.1. – С. 13–29

приділялося сортування предметів. Активно проходила екскурсійна робота та археологічні розвідки. Проте з приходом в Острог польських військ робота музею припиняється. В музеї розміщується командування. На той час триває війна в Польщі з радянською Росією. У липні 1920 року на короткий час утверджується радянська влада. По її приходу було відновлено Комітет по охороні пам'яток старовини та мистецтво.

Вже у серпні 1920 року комісія відділу народної освіти при Острозькому ревкомі розглянула та затвердила інструкцію комітету, що була розроблена Йосифом Владиславовичем Новицьким. Варто зазначити, що діяльність Комітету знаходила підтримку серед населення. Своїми завданнями вони виконували: мистецьку, історико-археологічну та архівно-бібліотечну функції. Острозький комітет здійснював керівництво охороною пам'яток усього повіту. Внаслідок його роботи було залучено ряд експонатів до Острозького музею. Як видно з повідомлення Й. Новицького в ревком, у музеї налічувалось 3246 експонатів, серед них – картини, ікони, церковні речі, стародруки, рукописи, старовинні меблі⁸⁶.

Завдяки Йосифу Новицькому в музей надійшли понад 600 книг історичного значення, а також історико-художні речі з відділу ревізиції ревкому. Йосиф Владиславович мав намір отримати дозвіл на передачу з собору Острозької Біблії, для доповнення музейної виставки. Такі його дії були зумовлені розумінням цінності для історії музею Острога та в цілому для української історії - Острозької Біблії. Робота з поповненням експозиції музею проводилася до 19 серпня 1919 року, оскільки 13 серпня у м. Острог вступили польські міста, і у музеї було розміщено командування. В подальші два роки місто Острог постійно переходило із рук в руки, між польськими та радянськими військами. Тому і робота музею постійно переривалася. Після остаточного утвердження польської влади в Острозі, у вересні 1925 робота музею повністю не була відновлена. Не знайшовши спільної мови із владою Йосиф Владиславович вирішив піти з музею.

⁸⁶ Доповідна записка Й.В. Новицького в Острозький ревком. *Фонди ОДІКЗ. КН-3834. Арк.3*

Вагоме місце у житті Йосифа Владиславовича Новицького займала археологія. Ще до навчання у Московському інституті імені Миколи II дослідник захоплювався археологічними розвідками. Його музейна діяльність поєднувалася з науковою, археографічною, краєзнавчою та археологічною. Багато експозицій Острозького краєзнавчого музею знайдені створені Й. В. Новицьким. Археологічна діяльність Йосифа Владиславовича Новицького є мало дослідженою та висвітленою в історичних працях. Водночас варто сказати, що ми хочемо більш деталізувати його археологічні розкопки та згадати про нього саме як про археолога, тому що він сам зазначав, що це невід'ємна частина його життя, яка його дуже цікавить та приваблює.

Одразу по поверненню Й. В. Новицького в Острог, після закінчення інституту окрім музейної діяльності було проведено розкопки. Він розпочав розкопки, планував їх розширити (дослідити обійстя Миколаївської церкви і території навколо будинка Гельденберга, провести розвідку на Бельмазькому і Новоміському кладовищах з метою прочитання написів на плитах початку XIX ст. польською мовою). У 1918 році Й. Новицький займався дослідженням храму, і було виявлено підземний хід, що вів від храму до княжих палат. Також ним було зазначено церковні атрибути – це ікона Богородиці та напрестольний хрест. Вже у 1919 році проводилися перші археологічні розвідки, багато уваги працівники музею приділяли розгляду і сортуванню предметів, що були знайдені під час розкопок. Відповідно поповнювалися старі та створювалися нові експозиції.⁸⁷

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши низку авторитетних видань можемо зробити висновки, що у другій половині XIX – на початку XX століття культурно-освітнє середовище волинських міст зазнало докорінних змін. Паралельно розвивалася

⁸⁷ Бондарчук Я. Йосиф Новицький (1878-1964). Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2013. – С. 4 - 13

краєзнавча та етнографічна діяльність. В ній брали участь видатні українські письменники, які були родом із Волинського краю.

У другій половині другій половині XIX – на початку XX століття розвиток української культури та освіти на Волині здійснювався в умовах асиміляції та колонізації України російським урядом, оскільки правлячі кола Росії розуміли всю небезпеку українського національного руху для самодержавства, саме тому вони використовували усі можливі засоби для гальмування культурних та освітніх процесів по всій території України, зокрема на Волині. Як відомо, політика Російської імперії була спрямована на ліквідацію української ідентичності, так українська мова зовсім не використовуються в навчальних закладах. Основною причиною занепаду розвитку культури на Волині та й по всій Україні була шовіністична ідеологія уряду. Російське самодержавство усіма можливими засобами та методами забороняло створювати українські заклади освіти та викладати у них українською мовою.

Російські засоби масової інформації дотримувалися позиції, що освіта українською мовою виховує у населення зневагу від Російської імперії, та те що українська мова не є мовою, а є виключно діалектом російської мови. Болючим ударом для розвитку української мови став виданий П. Валуєвим, міністром внутрішніх справ, у 1863 році так званого Валуєвського циркуляру, за яким використання української мови в друкованих засобах масової інформації та в школах заборонялося, за цим циркуляром визнавалися, що навчання українською мовою є політичною пропагандою.

У 1876 році російським імператором Олександром II у було підписане таємне розпорядження на повну заборону української мови, цей указ був доповненням до Валуєвського циркуляру, головною метою якого було витіснення української мови з культурної сфери Російської імперії. За цим указом заборонялося друкувати книги українською мовою, викладати нею у школах, зокрема початкових та середніх, влаштовувати різноманітні концерти, виставки чи театральні дійства. Також було ініційовано закриття газети

«Київський телеграф» та Південно-західного відділу Російського географічного товариства, звільнялися професори-українці з Київського університету. У сучасній історіографії Емський указ називають законом Юзефовича.

Як ми бачимо, починаючи з другої половини XIX століття розвиток освіти й культури в містах Волині значно активізувався та набрав обертів. Міста стали центрами, у яких зосереджувалися такі освітні та культурні заклади, як гімназії, бібліотеки, музеї, кінематограф тощо. Наявність мережі таких закладів позитивно позначалася на статусі міст, перетворювала їх у культурно-освітні вогнища. Слід зазначити, що таке покращення було неминучим, враховуючи реформи Російської Імперії, та потреб того історичного періоду.

Проте, необхідно також зауважити, що освітні та культурні трансформації не відбувалися так швидко та райдужно, як може здаватися на перший погляд. Перший загальний перепис населення Російської імперії засвідчив, що в міських поселеннях Волині рівень писемності був нижчим від середніх показників, зафіксованих серед міського населення всієї царської Росії. Так, якщо у волинських містах писемність серед чоловічого населення сягала 50,2 %, а серед жіночого – 30,8 %, то загалом у містах царської Росії ці показники відповідно складали 54 % і 35 %. Також були наявні проблеми з відкриттям та утриманням чотирикласних училищ, та й інших освітніх закладів. адже Волинь не була земською губернією, на відміну від інших земських губерній, до того ж, подекуди не вистачало фінансування, або воно не раціонально розподілялося місцевою владою. Можемо також виділити найбільше розвинуті міста Волині, які відігравали важливу роль в культурному-освітньому житті Волині, зокрема: Луцьк, Житомир, Кременець, Острог, Дубно, Рівне.

Таблиця, що наведена у монографії проф. Левківського М. В «Велика Волинь: історія освіти і культури» дає можливість продемонструвати наслідки освітньої політики царського уряду на Волині.

Назва навчальних закладів	У гебернському місті	У повітових містах	У повітах	Загальна кількість учнів		Усього навчальних і закладів
				Чол.	Жін.	
Початкове училище при учительській семінарії	-	-	1	83	13	1
Міські 4-класні училища за Положенням 1872 р.	1	1	1	351	29	3
Міські двокласні початкові двокласні	2	26	-	2999	2301	28
Приходські двокласні училища за Статутом 1828 р.	1	-	16	2588	755	17
Такі ж училища однокласні	7	3	9	1355	748	19
Сільські двокласні училища за Положенням 1874 р.	-	-	6	546	152	6
Сільські двокласні училища за інструкцією 1875 р.	-	-	90	12169	4481	90
Однокласні училища за Положенням 1869 р.	-	4	437	21652	5578	441
Неправославні школи в німецьких колоніях	-	-	280	6461	5062	280
Приватні училища 1,2,3 розрядів	8	2	3	249	391	13
Нижча ремісницька школа	1	-	-	57	-	1
Єврейські початкові училища за Положенням 1873 р.	1	6	1	1409	-	8
Єврейські приватні училища за Положенням 1844 р.	2	13	9	247	1357	24
Суботня жіноча школа Талмуд-Тори	1	9	6	1981	-	16
Школи Міністерства внутрішніх справ:						
Волинська земська школа	1			56	63	1
Школи Міністерства сільського господарства:						
Нижчі сільськогосподарські школи	-	-	6	294	20	6
Школи Св. Синоду:						
Церковнопарафіяльні училища і школи грамоти	11	24	1394	59601	15851	1429
Усього	39	61	1416	11214 2	36833	2383

Таблиця чисельності початкових навчальних закладів і учнів у

Волинській губернії за 1911 рік

З метою реформувати початкової освіти, визначених Міністерством народної освіти Російської імперії, 19.07.1864 р. було видано «Положення про початкові народні училища» За цим Положенням всі типи початкових шкіл, що існували, продовжували функціонування, оголошувалися загальностановими й отримували назву початкових народних училищ. Це «Положення» визначало наступні навчальні заклади: 1) училища з підвищеним курсом початкової освіти; 2) реальні гімназії; 3) училища, підзвітні Святому Синоду; 4) училища, підзвітні Міністерству освіти; 5) початкові школи, створені громадянською.

Окремо потрібно звернути увагу на розвиток церковного освітнього процесу, що припав на другу половину XIX століття. Але вже на початку XX століття активність церковнопарафіяльних церков поступово зменшується. Паралельно з цим на Волині відкривається мережа позашкільних заходів. Звісно, слід зазначити, що вони не завжди були доступні для всіх охочих.

З 1818 по 1853 роки кількість учнів, що навчалися в парафіяльних духовних закладах Волині - відчутно зростає. Таблиця, що наведена у монографії проф. Левківського М. В «Велика Волинь: історія освіти і культури» дає можливість проаналізувати показник кількості учнів у православних початкових релігійних навчальних закладах Волині у 1818-1853 р.

Назва парафіяльного училища	Рік заснування	К-сть учнів на день відкриття	К-сть учнів станом на 1833 р.	К-сть учнів станом на 1844 р.	Рік закриття
Ковельське	09.02.1819 р.	16 чол.	15 чол.	-	Січень 1843 р.
Загасцьке	09.02. 1819 р.	18 чол.	22 чол.	62 чол.	Січень 1853 р.
Клинецьке	17.01.1819 р.	18 чол.	29 чол.	65 чол.	Січень 1854р.
Бердичівське	9.09.1819 р.	10 чол.	19 чол.	49 чол.	Січень 1845 р.

В цей період існувало 452 церковнопарафіяльних шкіл, з них 384 були створені священиками та 68 – владою та передалися громадами духовенству.

Рік передачі школи	К-сть шкіл	Рік передачі школи	К-сть шкіл	Рік передачі школи	К-сть шкіл	Рік передачі школи	К-сть шкіл
1830 р.	3	1857 р.	2	1867 р.	7	1877 р.	10
1832 р.	2	1858 р.	2	1868 р.	16	1878 р.	3
1838 р.	1	1859 р.	1	1869 р.	5	1879 р.	2
1839 р.	1	1860 р.	10	1870 р.	21	1880 р.	6
1847 р.	1	1861 р.	6	1871 р.	4	1881 р.	11
1850 р.	5	1862 р.	13	1872 р.	9	1882 р.	20
1851 р.	1	1863 р.	6	1873 р.	12	1883 р.	12
1853 р.	1	1864 р.	7	1874 р.	3	1885 р.	81
1855 р.	4	1865 р.	4	1875 р.	17	1886 р.	86
1856 р.	3	1866 р.	5	1876 р.	11		

Загалом, географія розміщення церковнопарафіяльних шкіл у Волинській губернії за 1886-1887 роки відображена у наступній таблиці.

Назва повіту	Число шкіл	Число тих, хто навчався за звітний період		Число тих, хто закінчив школу			
				Усіх загалом		З пільгами	Без пільг
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.		
Заславський	73	2083	220	125	25	12	113
Острозький	64	484	103	68	4	10	58
Старокостянтинівський	55	997	88	186	4	172	14
Новоград-Волинський	47	981	85	43	-	-	43
Ковельський	43	758	51	13	-	-	13
Володимир-Волинський	38	768	35	95	2	4	31
Луцький	35	647	84	226	7	1	225
Крем'янецький	30	720	42	54	13	11	43
Житомирський	28	618	35	40	-	4	36
Ровенський	24	567	53	13	-	-	13
Овруцький	9	230	45	46	-	42	4
Дубнівський	6	80	16	20	3	-	20
Усього	452	9939	857	869	58	256	613

Аналізуючи вищезазначену інформацію, ми можемо зробити висновок, що Волинь увійшла в новий етап культурно-просвітницького розвитку.

Далі важливим є зазначити становище національних меншин, зокрема, поляків, євреїв, німців та чехів, що мешкали на території Волині. Слід відмітити головні аспекти, що є притаманними для всіх етнічних груп, а саме: російський царизм намагався русифікувати та асимілювати етнічну групу, що проживала Волині без винятку. Вводилося обов'язкове вивчення російської мови.

Найбільше це проявляється у відношенні до поляків, причиною цього є низка польських повстань, спрямованих на здобуття незалежності від Російської Імперії та її дискримінаційної політики до польського населення Волині. Так, закривалися заклади освіти, римо-католицькі костели та общини. Паралельно з цим відбувалися переслідування польської інтелігенції, яка, до речі, була найбільш активною у Волинській губернії. Найбільш радикальний період протистояння припадає на другу половину XIX століття і до 1905 року, коли у наслідок Революції поляки отримали певні пом'якшення.

Що стосується чехів, німців та євреїв – царизм намагався взяти під контроль культурні та освітні процеси цих етносів, проте цей контроль був дещо слабшим порівняно з поляками. Євреї мешкали своїми общинами, які були закритими від зовнішнього впливу. Єврейське населення дотримувалося традиційних поглядів на власну освіту та культуру, та неохоче йшло на зміни, нав'язані царизмом, проте російська влада все ж таки внесла певні корективи в освітній процес євреїв. Що ж стосується чехів, вони також були відносно соціально закритими від зовнішніх впливів. Проте активно впроваджували зміни з боку російської влади. Паралельно з цим вони займалися культурними справами, що розвивало як і чеську культуру, так і мало вплив на українські культурні процеси на Волині.

Німці були найбільш релігійними серед розглянутих етносів, якісна освіта передбачалась їхніми протестантськими поглядами. Школа, церква

освіта мали величезний вплив на національну свідомість німецького населення, в традиції та освітній процес якого російська влада мала мінімальний вплив.

Німецька організація системи освіти та функціонування навчальних закладів була на найвищому рівні, подекуди їхня чисельність була більшою чим навчальних закладів Російської Імперії. Це демонструє наступна таблиця що наведена у монографії «Велика Волинь: історія освіти і культури».

Назви повітів	Загальна кількість російських шкіл та училищ на повіт	Загальна кількість німецьких шкіл та училищ на повіт
Новоград-Волинський	23	71
Овруцький	16	3
Заславський	22	4
Старокостянтинівський	24	-
Кременецький	25	-
Ровенський	18	58
Острозький	13	6
Луцький	22	62
Ковельський	26	5
Дубинський	19	12
Володимир-Волинський	23	25
Житомирський	31	79
Усього	262	325

Загалом, також для кращого розуміння становища національних меншин на Волині, наведу таблицю, яка демонструє кількісні показники національних меншин на Волині.

За віросповіданням	У навчальних закладах		Всього	У %		Всього (у %)
	Чол.	Жін		Чол.	Жін.	
Православних	29261	5387	31648	56,1	10,3	66,4
Римо-католиків	2116	858	2974	4,5	1,6	6,1
Лютеран	7108	4551	11660	13,8	8,3	22,1
Євреїв	1417	1410	2827	2,7	2,7	5,4

Окремо слід відзначити Братство імені Князів Острозьких, яке зберегло для нас архітектурну перлину XIV століття – Замок князів Острозьких. На народні пожертви під керівництвом волинського єпархіального архітектора Володимира Леонтовича ще до початку Першої світової війни вдалося провести реставрацію Мурованої вежі. А 24 серпня 1916 року, в день преподобного Федора Острозького, у ній відкрили музей. Також слід підкреслити значний внесок Острозького Кирило-Мефодіївського братства. Острозьке церковне Кирило-Мефодіївське братство відіграло вирішальну роль у розвитку культурного та освітнього середовища Острога, та околиць. Оскільки члени братства активно займалися розвитком освіти, відкривали училища та заклади освіти. Також братство займалося формуванням бібліотечного фонду, зокрема із рідкісних видань та приватних колекцій, зокрема від Київської Археологічної комісії. Слід зазначити, що такого успіху Кирило-Мефодіївське братство досягнуло завдяки капіталу засновників братства, які мали можливість фінансувати діяльність братства повною мірою.

Проаналізувавши музейну та наукову діяльність можна зробити такий висновок: все своє життя Й. Новицький присвятив музейній діяльності. Дуже вагомим був вклад Й. В. Новицького до музейної спадщини Острога, фактично, завдяки вченому Острозький краєзнавчий музей не припинив своєї діяльності, а навпаки прогресував. Навіть після того як вчений повернувся до роботи в краєзнавчому музеї у 1939 р. він передав туди велику частину експозиції свого приватного музею. Це свідчить про те, що він переймався саме долею Острозького краєзнавчого музею і ставив його інтереси вище своїх власних.

Також Йосиф Владиславович вдало проявив себе як археолог. При чому розкопки проводилися не лише на території Замкової гори для пошуку могил Гальшки та Василя-Костянтина Острозького, також і в навколишніх селах, де ним були знайдені залишки комарівської культури. Також Й. Новицький – один з небагатьох українських дослідників, що брав участь у розкопках єгипетських

пірамід. На нашу думку, це говорить про те, що він був визначним археологом не лише в Україні, а й закордоном.

Отож, підсумовуючи вище сказане, вважаю, що мені вдалося виконати поставлену мету, а саме: дослідити культурно-освітнього середовища волинських міст, розвитку освіти та культури, впливу представників національних меншин на розвиток культури та освіти, а також наявності культурно-просвітницьких організацій на Волині й відомих постатей, та їх внесок у розвиток просвітницького життя на Волині; виконати поставлені раніше мною завдання: було дослідити загальну характеристику Волині, в контексті культурного, освітнього та просвітницького життя; визначено ті організації та діячів, які мали найбільший вплив та внесок у культурне, освітнє, та просвітницьке життя на Волині; визначити тенденції розвитку освіти, просвіти й культури на Волині; вплив національних меншин на культурно-освітнє середовище Волині; порівняти становище освіти та культури національних меншин на Волині; дослідити культурно-освітнє середовище волинських міст.

Мною було здійснено аналіз та пошук джерел і літератури, які можуть знадобилися для написання кваліфікаційної роботи. Мною була проведена робота з алфавітним та систематичним каталогами; робота з пошуку джерел в архівах та музеях; записати бібліографічний опис знайдених джерел та літератури; опрацювати знайдені джерела та літературу; виписати необхідні дані з опрацьованих джерел та літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Атаманенко В. Наукова та музейна діяльність Й. В. Новицького. Волинська книга : історія дослідження та колекціонування. Острог, 2005. Вип.1. – С. 13 - 29
2. Бондарчук Я. Йосиф Новицький (1878-1964). Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2013. – С. 4 - 13
3. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
4. Велика Волинь: історія освіти і культури. Житомир: 2011. 630 с.
5. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. 385с.
6. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині ХІХ – початку ХХ ст. “Архіви України”. 2020. №4. С. 207–218.
7. Доповідна записка Й.В. Новицького в Острозький ревком. Фонди ОДІКЗ. КН-3834. Арк. 3
8. Жуковська Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.). Острозький краєзнавчий збірник. С. 118–123.
9. Завадська О. Зі щоденника Йосифа Владиславовича Новицького. Острозький краєзнавчий збірник. Острог, вид-во НУОА, 2005. Вип. 1. С. 41-42.
10. Ісаєвич, Я. Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. 2011. С. 7-22.
11. Кутузова Г. Культурно-просвітницька діяльність Ю. Крашевського на Волині. Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. 2016. URL: <https://cutt.ly/byS5f1I>.
12. Манько М. Михайло Тучемський (1872-1945). Острозькі просвітники ХVІ-ХVІІ ст. Острог, 2000. С. 187-192.

13. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). НАН України. 2012. 630 с.
14. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: 2010. 287 с
15. Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
16. Сажок О. В. Культурно-просвітницька діяльність Шепетівського Архангело-Михайлівського братства в 1890-х рр. Літопис Волині. 2013. №12. С. 41–46.
17. Сажок О. В. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. РОЗДІЛ I. Історія України. 2013. №21. С. 33–38
18. Хведась А. До історії музейної справи на Волині в 1921-1939 р.р. (На матеріалах архівів та музеїв Волинської, Рівненської та Тернопільської областей). Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». Острог, 1994. С.145-146.
19. Чорнобрива Н. Братство ім. князів Острозьких як центр краєзнавства на Волині на початку XX ст. Науковий блог НаУОА. 2013